

مەشھۇر شەخسلەر ھاقتىكىدە ھېكايىلەر

باھادىر ئەزىمەت

سادىر پالۋان

Altun Qizil

شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى

مەشھۇر شەخسلەر ھەققىدە ھېكايىلەر

باھادىر ئەزىمەت

سادىر پالۋان

تۇرسۇن ياسىن

شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى

AltunQK

پىلانلىغۇچى: ئەركىن ئىبراھىم
مەسئۇل مۇھەررىرى: ئەركىن ئىبراھىم
مەسئۇل كوررېكتورلىرى: ئابلىز ئابباس
دىيار تۇرسۇن
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ

مەشھۇر شەخسلەر ھەققىدە ھېكايىلەر
باھادىر ئەزىمەت — سادىر پالۋان
ئاپتورى: تۇرسۇن ياسىن

*

شىنجاڭ ياشلار — ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى 100 - قورۇ، پ: 830001)

شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بەنگۇڭتىڭ باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
ئۆلچىمى: 787×1092 م.م. 32 كەسەم، باسما تاۋىقى: 3.625

2001-يىلى 6-ئاي 1-نەشرى

2001-يىلى 6-ئاي 1-بېسىلىشى

ISBN7-5371-3858-3/I • 1398

سانى: 5000-1

باھاسى: 4.80 يۈەن

بېسىلىشتا، تۈزلەشتە خاتالىق بولسا نەشرىياتىمىزغا ئەۋەتىڭ، تېگىشىپ بېرىمىز

مۇندەرىجە

- 1 ..... مولىستوختىيۈزىگە كەلگەن كۆچمەنلەر
- 8 ..... خىسەتلىك بالا
- 14 ..... كىچىك ناخشىچىنىڭ غەزىپى
- 17 ..... چىنىقىش
- 21 ..... تەڭسىزلىكتىن تۇغۇلغان ئويلار
- 24 ..... چىرىكلەرنىڭ دەردى ئۆتتى
- 27 ..... ھېۋىزىخانىنى قۇتقۇزۇش
- 29 ..... تۇتقۇن
- 33 ..... قەلقە ياغلىق
- 37 ..... قوشاقچى
- 41 ..... سادىر پالۋان
- 49 ..... ئەل جېنىغا پاتقان «ۋاخۇلۇ» ئالۋىنى
خەلقنى ھالسىراتقان «خان ئات»، «خان كالا»، «خان
- 54 ..... قوي» تۈزۈمى
- 59 ..... ئىسيان
- 63 ..... ئۈرۈمچى يامۇلىدىن قېچىش
- 66 ..... قازانچى جىلغىسىغا يىغىلغان «قاچاق» لار
- 69 ..... گۈلماڭا بىلەن ئېلىشىش

71	..... قۇمۇل يامۇلىدا
75	..... ئۇلغايغان قوشۇن
79	..... مالىخاي بىلەن ئالداش
86	..... ئەل قىساسى مەنەل ھەق
	سادىر پالۋان باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ
98	..... قۇدرىتى
107	..... ئاخىرقى سۆز

موللتوختىيۈزىگە كەلگەن كۆچمەنلەر

سادىر پالۋان 1798 - يىلى باھاردا، موللتوختىيۈزى (ھازىرقى غۇلجا ناھىيىسىنىڭ جېلىيۈزى يېزىسى موللىد-توختىيۈزى كەنتى) دە دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسىنىڭ ئەسلى ئىسمى ئەخمەت بولۇپ، ئۇ خۇش چاقچاق، خۇش پېئىل ئادەم بولغانلىقتىن كىشىلەر ئۇنى «خۇش ئەخمەت» دەپ ئاتىشاتتى. ئۇنىڭ ئائىلىسى چىڭ سۇلا-لىسى ھۆكۈمىتىگە قارشى كۆتۈرۈلگەن ئۇچتۇرپان قوزغىلىد-ئىدىن كېيىن، 1767 - يىلىغىچە ئۇچتۇرپان، خوتەن، يەكەن، قۇمۇل ۋە باشقا شەھەرلەردىن بولۇپ ئىلىغا كۆچۈ-رۈلگەن ئالتە مىڭ ئائىلىلىكنىڭ بىرى ئىدى. ئۇنىڭ ئەسلى يۇرتى خوتەن قاراقاش ناھىيىسى توقماق مەھەللىسى بولۇپ، بۇ مەھەللىدىكىلەر تۇنجى قېتىم چىڭ سۇلالىسى ئىستىبداتىد-غا تايماق - توقماق كۆتۈرۈپ قارشى چىققانلىقتىن، مەھەللى نامى «توقماق» دەپ ئاتالغان. شۇنداقلا بۇ مەھەللى كىشىلىد-رى دەسلەپكى سۈرگۈندە ئىلىغا ھەيدەلگەنلەر ئىدى. ئۇ چاغدا ئىلىغا كۆچۈرۈلگەنلەر قاينۇق، قاش، بولۇ بورغۇس، جىرغىلاڭ، تاشئۆستەڭ، بايتوقاي، خونۇخاي، دادامتۇ، ئارائۆستەڭ مەھەللىرىگە جايلاشقاندى. خۇش ئەخ-

مەت دەسلەپ ئارائۆستەڭ مەھەللىسىگە كېلىپ ئورۇنلاش-
قان، كېيىن ئەسلى يۇرتلۇقلىرى توپلاشقان جېلىلىۈزى
يېزىسىنىڭ خوتەن مەھەللىسىگە كۆچۈپ بارغان. ھازىرغىچە
خوتەن مەھەللىدە دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان بۇ مەھەللىدە خوتەن
قاراقاشلىقلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. بۇ مەھەللىدە بىر
مەزگىل ھۆكۈمەتكە باج - سېلىق تاپشۇرۇشقا قارشى چىققان-
لىقتىن، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى تەرىپىدىن
«ئەسكى مەھەللىدە» دەپمۇ ئاتالغان. ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت
باشقۇرۇش ۋە سېلىق تاپشۇرۇۋېلىشقا ئاسان بولسۇن ئۇ-
چۇن، باشقا جايلار قاتارىدا شۇ مەھەللىدىكى قاراقاشلىقلار
ئارىسىدىن موللىتوختى ئىسىملىك بىرەيلەننى يۈزبېگى قىل-
لىپ بېكىتىپ، ئۇنىڭغا خوتەن مەھەللىسىدىكىلەردىن بىر
تۈركۈم كىشىلەرنى ئاجرىتىپ بېرىپ «موللىتوختىيۈزى»
كەنتىنى قۇرغان. خۇشئەخمەت موللىتوختىيۈزىگە ئايرىلغان-
لارنىڭ بىرى بولۇپ، شۇ يېزىدا ئىشلەپ تىرىكچىلىك قىل-
غان. مۇشۇ مەزگىلدە ئۇنىڭ بالىلىرىنىڭ يەتتىنچىسى - سادىر
دۇنياغا كەلگەن.

خۇشئەخمەت ئىلىغا چىققان كۈندىن باشلاپ، چىڭ ھۆ-
كۈمىتىنىڭ دارخانلىق تۈزۈمى ئاستىدا ئىشلىگەن. بۇ تۈزۈم
دەسلەپ قۇمۇل ۋاڭلىرى تەرىپىدىن يۈرگۈزۈلگەن يانچىلىق
تۈزۈمى ئىدى، بۇ تۈزۈم بويىچە دېھقانلار ھەر ھەپتىدە ئالتە
كۈن ۋاڭ ئۈچۈن، بىر كۈن ئۆزلىرى ئۈچۈن ئىشلەيتتى.
ئىلى خەلقى بۇ توغرىدا مۇنداق قوشاق توقۇغان:

پۈتى بارلا ئادەمنى تىنچ تاپقۇزماس بۇندا،
سالغۇزىدۇ ئۆي - ئىمارەت، سېپىل، باغ - ھويلا.

يېتىم - يېسىرلار خىجالەت، تەڭگىسى يوق قولىدا،
بار ئوڭا باش قېتىنچىلىق، ھەر كۈندە يۈز مىڭ خىل غوۋغا.

بىز بۇ يەرگە كەلگەندە ئورا كولاپ ماكان ئەتتۇق،
بىز نامراتلار كەچ كىرگۈچە زۇلۇم - زۇلمەتلەر تارتتۇق.
ئۆي - جايىمىز پۈتكۈنچە تۇپراق - توپىدا ياتتۇق،
غەم - قايغۇ چېكىپ كۈن - تۈن كېكىردەككىچە پاتتۇق.

بىزدىن كېيىن كەلگەنلەر ئەسكى تامنى ئۆي قىلدى،
ئۇندا خوتۇن ئالغانلار ئەسكى تامدا توي قىلدى.

بۇ قوشاقلاردىن مەلۇم بولغىنىدەك، مەنچىڭ ھۆكۈمىدە -
تى ئىلى خەلقىنى تېرىقچىلىق قىلدۇرۇشتىن تاشقىرى،
دارخانلىق تۈزۈمى ئاستىدا، سېپىل سالدۇرۇش، ئۆي -
ئىمارەت ۋە شەھەر بىنا قىلدۇرۇشتەك ئالۋان - سېلىقلارغا
ئىشلەتكەن.

خۇشئەخمەت ھەتتا خوتۇنى رابىيخان ھامىلىدار ۋاقتىدە -
مۇ ھاشاردا ئىدى. ئۇ خوتۇننىڭ تەۋەللۇتقا ئولتۇرغىنىنى
ئاڭلاپ، ھاشاردىن قېچىپ كەلدى.

*

*

مەھەللىدىن ئانچە يىراق بولمىغان جايدا، ئېتىزدىكى
بىر چوڭقۇرلۇقتا بىر ئايال تولغاق ئازابىدىن ۋايىجانلاۋاتتى:
— ۋايىجان، ۋاي خۇدايىم قانداق قىلاي؟ . . . ئادەم
بارمۇ، ئۇلۇغ خۇدا، ئۆزۈڭ مەدەت قىلغايىسەن . . .

خۇشئەخمەتنىڭ تام قوشنىسى سادىقنىڭ ئايالى روشەنە-
خان تاماق ئېتەي دېسە ئۇن يوق، قوشنىسى رابىخانلارنىڭ-
كىگە ئۇن سوراپ كىرگەندە رابىخان ئۇنىڭغا ھەممە ئۇنى
ھەتتا سۇپۇرسىنىمۇ قېقىپ بەردى. بۇنىڭدىن تەسىرلەنە-
گەن، خۇشال بولغان روشەنخان لەڭمەن ئېتىدىغان بولدى
ۋە رابىخاننى ئۆيگە كىرىپ، بىردەم مۇڭدېشىپ ئولتۇ-
رۇپ، تاماق يەپ چىقىشقا تەكلىپ قىلدى. رابىخان ماقۇل
دېگەندى. لېكىن نېمىشقىدۇر كىرمىدى. تاماقنى ئېتىپ
تەييار قىلغان روشەنخان ئۇنى ئىزدەپ چىقسا ئۆيىدە يوق،
رابىخان ئوتۇن تەرگىلى چىقىپ كەتتىمىكىن، دەپ ئويلاپ
ئۆيىنىڭ ئارقىسىغا، ئېتىز تەرەپكە ئۆتۈۋىدى، بىر ئايالنىڭ
نالە - پەريادىنى ئاڭلاپ قالدى.

روشەنخان ئاۋاز چىققان تەرەپكە قاراپ ماڭدى ۋە چوڭ-
قۇرلۇقتا تولغىنىپ ياتقان رابىخاننى كۆردى - دە، ئۇنىڭغا
ئۆزىنى ئاتتى:

— ۋايىيەي قوشنام، يامان يەردە تولغاق يەپ قاپلىغۇ...
ئۇ، ئوتۇن تەرگىلى چىقىپ تۇيۇقسىز تولغاق يەپ ما-
ئالماي ئولتۇرۇپ قالغان رابىخاننى ئۆيگە ئەكىرىپ كې-
تىشكە ھەرقانچە ئۇرۇنىمۇ، چوڭقۇردىن ئاچىقالمىدى. بى-
رەرنى ياردەمگە چاقىراي دېسە، يېقىن ئەتراپتىمۇ ھېچكىم
كۆرۈنمەيتتى.

— ۋاي قانداق قىلاي؟... ئۆيگە كىرىپ كەتسىلە
ياخشى بولاتتى، ئۆزلىرىنى چىڭ تۇتسىلا، قوشنام. خۇدايىم
ئۆزى مەدەت بەرگەي سىلىگە...

روشەنخاننىڭ بۇ سۆزلىرى ئۆستەڭ ياقىلاپ كېلىۋاتقان
خۇشئەخمەتكە نالە - زاردەك ئاڭلىنىپ كەتتى. ئۇ كىمدۇر

بىرىنىڭ بېشىدا پايپىتەك بولۇپ، چۆگىلەپ يۈرگەن قوشنىدە.
سىغا كۆزى چۈشكەندە، نېمە ئىش بولۇۋاتقانلىقىنى قىياس
قىلدى ۋە يۈرىكى ئەنسىز سوقۇپ كەتتى. ئۇ روشەنخان
ئايلىنىپ يۈرگەن يەرگە ئالدىراپ يېتىپ كەلدى...

خۇشئەخمەت بىلەن روشەنخان تەۋەللۇت ئالدىدا قىيىندە.
لىۋانتقان رابىيخاننى يۆلەشتۈرۈپ يۈرۈپ، مىڭ جاپادا ئۆيىگە
ئەكىردى. خۇشئەخمەت ئىككىسىنى ئۆيدە يالغۇز قالدۇرۇپ،
ھويلىدا بىتاقەت بولۇپ ئايلىنىپ يۈردى.

— پاختىنى ئوت ئىچىدە ساقلاشقا قادىر خۇدايىم، ئۆزۈڭ
زۇڭ بار، كېلىشمەسلىكتىن ئۆزۈڭ ساقلىغايىسەن، ھەممە
مۈشكۈلنى ئۆزۈڭ ئاسان قىلغايىسەن... خۇدا، مەدەت بەر-
گەيسەن.

خۇشئەخمەت بىردەم پىچىرلاپ، بىردە ئۈنىنى چىقىدە.
رېپ، خۇداغا ئىلتىجا قىلاتتى، مەدەت تىلەيتتى. قېرىشقا
دەك رابىيخاننىڭ تولغىقى سوزۇلماقتا ئىدى. ئۆيدىن ئۇنىڭ
ئېچىنىشلىق، ئازابلىق نالە - زارى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بۇ
ھال خۇشئەخمەتنىڭ ئەندىشىسىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى.

— سۆيۈنچە، سۆيۈنچە، خۇشئەخمەت، سۆيۈنچە بې-
رىڭ! — خېلىدىن كېيىن روشەنخان ئۆيدىن خۇشال ۋارقىدە.
راپ چىقىپ كەلدى. بۇ خۇشخەۋەردىن خۇشئەخمەتنىڭ تەن-
لىرى يايىراپ كەتتى.

— خۇداغا شۈكۈر، ئامان - ئېسەن كۆزى يورۇدىمۇ؟
نېمە تۇغدى؟ — دەپ سورىدى ئۇ.

— قاشقىر!

روشەنخاننىڭ سۆزىنى خۇشئەخمەت چەكسىز ھاياجانلىدە.
نىپ تۇرۇپ تەكرارلىدى.

— قاشقىر؟! خۇدا ئۆمرىنى بەرسۇن.

رابىخان ئوغۇل تۇغقاندى. بۇنىڭدىن بەشى كۆككە يەتكەندەك خۇشال بولۇپ كەتكەن خۇشەخمەت ئوغلىنى كۆرۈشكە تەقەززا بولۇپ، ئىشىك تۈۋىدىن نېرى كېتەلمەي قالدى.

بوۋاق تۇغۇلۇپ خېلىغىچە يىغلىمىدى. كىندىكىمۇ كې-سىلدى، ئادراسمان سۈيىدىمۇ يۈيۈلدى. ھەتتا زاكىلىنىپ بىر بۇردا قاتتىق نان بىلەن ئېغىزلاندۇرۇپمۇ بولۇندى، بوۋاق يەنلا يىغلىمىدى. بۇ غەلىتە ئىشتىن ئانىمۇ، روشەن-خانمۇ ئەجەبلەندى. روشەنخان ھويلىغا چىقىپ ئەھۋالنى خۇشەخمەتكە ئېيتىۋىدى، ئۇ «مەن يىغلىتىمەن» دېگىنىچە ئۆيگە كىردى. زاكىلانغان بوۋاق كۆزلىرى ئوچۇق ھالدا جىم ياتاتتى. دادا بوۋاقنى خۇشاللىق بىلەن قولغا ئالدى. ئانا ئۆز ئەندىشىسىنى ئېيتتى.

— نېمە بولغاندۇ بۇ بالغا، نېمىشقا يىغلىمايدىغاندۇ؟

— تىلى چاتاق ئەمەستۇ؟

— ئۇنداق قاملاشمىغان گەپنى قىلما.

خۇشەخمەت شۇنداق دېدى - دە، بوۋاقنىڭ ئېلىپتەك قاڭشارلىق بۇرنىنى چىمداپ باقتى، بوۋاق كۆزلىرىنى يۈ-مۇپ ئاچقاندىن باشقا قىمىرلاپمۇ قويمىدى. خۇشەخمەتتىمۇ ئەنسىزلىك پەيدا بولدى. ئۇ ئاخىرى بوۋاقنى يالىڭاچلاپ تارىشىدەك يىرىك، قاتتىق بارماقلىرى بىلەن ئۇنىڭ بېقىندى-نى قاماللاپ تۇتقىنىچە:

— ھوي نوچى يىگىت، يىغلامسەن، يوق؟ مۇشتتەك

تۇرۇپ كىمىڭنى زاڭلىق قىلسەن - ھە؟ يىغلا... —
دېدى.

گۆش، ئۇستىخانلىرى يىلىكتەك يۇمشاق بوۋاق بۇ «رەھىمسىز» دادىنىڭ قاداڭ قولىرىنىڭ قىسىشىدىن قانداقمۇ يىغلىماي تۇرالىسۇن؟ ئۇ «ئىگە» دېگىنىچە يىغلاپ ئۆيىنى بېشىغا كىيىدى. خۇشئەخمەت قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى. رابىخان ھاردۇقى چىققاندىكى بولۇپ، راھەتلىنىپ ياتاتتى. كىندىكئانىسى روشەنخان بوۋاقنى ئەركىلەتكىنىچە قايتىدىن زاكىلاشقا باشلىدى. ئەمما بوۋاق ھەدەپ قولىنى چىقىرىۋالاتتى. بۇ ئىشتىن كۈلكىسى قىستاپ تۇرغان خۇشئەخمەت ئوغلنىڭ ئالىقىنىغا قارىدى. ئالقان يېڭى تۇغۇلغان بوۋاققا مۇناسىپ بولمىغان ھالدا كەڭ ئىدى.

— ئالقىنىغا قارىغاندا، كۈچتۈڭگۈر ھەم قولى قانلىق بالا بولغۇدەكمۇ نېمە؟ — دېدى خۇشئەخمەت ۋە قوشۇپ قويدى، — خۇدا قولىنىڭ قاتتىقلىقىنى يۈرت زومىگەرلىرى ئۈچۈن قىلغايىسەن...

خۇشاللىقى ئىچ - ئىچىگە سىغماي قالغان خۇشئەخمەت ئەتىسى تاڭ سەھەردە ھاشارغا — تاش توشۇۋاتقان يەرگە مېڭىشقا تەييارلانماقتا ئىدى. رابىخان ئۇنىڭغا قاراپ:

— ئوغللىمىزنىڭ ئېتىنى نېمە قويمىز؟ — دېدى. خۇشئەخمەت سەل ئويلىنىۋېلىپ شۇنداق دېدى:

— «ساردىن لېچىن تۇغۇلدۇ» دەپتىكەن، قارىغاندا ئۇ نوچى بولغۇدەك. بىزدەك ياۋاش ئادەمدىن ئاشۇنداق بىر نوچى تۇغۇلغىنى ئۈچۈن ئېتىنى «سادىر» دەپ قويايلى...

خىسلەتلىك بالا

سادىر ئون ياشقا كىرگۈچە ئانىسى ھاشار، ئالۋان، تېرىقچىلىق ئىشلىرىدىن ئارا بولالمىغانلىقتىن، ئانىسى را- بىيخان بىلەن ھويلا - ئارام ئىشلىرىنى تەڭ قىلىشتى. كۈندىلىك ئوتۇن - چاۋارلارنى يىغىش، ئەكېلىشنى ئۆز زىممىسىگە ئالدى.

نامرات ئائىلىنىڭ ئېغىر تۇرمۇش شارائىتىدا سادىر ئون ئىككى ياشقىمۇ كىردى. بۇ ئون ئىككى يىل سادىرنى چىداملىق، ئەقىللىق، شوخ ۋە پۇختا ئادەم قىلىپ يېتىش- تۈرگەندى. سادىردىكى بۇ خۇسۇسىيەت ئۇنىڭ ھەرقانداق كىشىنى قايىل قىلىدىغان ئوت يۈرەكلىكى، ئەمگەكچانلىقى، دوستلىرى بىلەن خۇش مۇئامىلىلىكى ۋە ھەرقانداق ئىشتىن تارتىنماسلىقى بىلەن ئىپادىلىنەتتى.

ئۇ بالا چېغىدىلا ئاتا - ئانىسىدىن ھەم مەھەللىدىكى بوۋاي - مومايلاردىن نۇرغۇن ھېكايە، چۆچەك، قوشاق ۋە تېپىشماقلارنى ئاڭلاپ يادلىۋالغانىدى. كېيىنچە ئۇ قوۋۇز، نەي، دۇتار، راۋاب قاتارلىق سازلارنى ئۆگەندى ۋە ئۇستا ناخشىچى بولۇشقىمۇ ئۈلگۈردى. ئۇ بوش ۋاقىتلىرىدا پادا بېقىش، ئوتۇن ئەكېلىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىناتتى، ئۆگىنىشتىن ۋە ئىشتىن زادىلا زېرىكمەيتتى.

خۇشئەخمەت ئوغلى سادىرنى تولىمۇ ياخشى كۆرەتتى. چۈنكى دارخانلىق تۈزۈمىنىڭ ئېغىر ئېكسپىلاتاتسىيىسى تۈ-پەيلى، ئۇ كۆپ بالىلىق بۇ ئائىلىنى بېقىشتا تازا قىيىنالىغان بۇ ۋاقىتتا، سادىر ئۆزىنىڭ كىچىك بولۇشىغا قارىماي پادا بېقىپ ئاتىسىنىڭ يۈكىنى ئاز بولسىمۇ يېنىكلەتكەندى. ئۇ پادا بېقىپ ئىككى يىل بولار - بولمايلا پادىچىلار ئارىسىدا «ناخشىچى»، «قوشاقچى»، «ئوغلاقچى» دېگەن نامى چىقتى، پادىچىلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا يېقىنلىشىشقا باشلىدى. توختى، ئىسمائىل، گايىت، قەيسەر، ئابدۇرۇ-سۇل قاتارلىقلار شۇ چاغدا ئۇنىڭ بىلەن كۆپرەك ئارىلىشىدۇ-غان پادىچى دوستلىرى ئىدى.

بۇ كۆجۈم مەھەللە قۇياش چىقماي تۇرۇپلا جانلىنىشقا باشلايتتى. ئىشىك - دەرۋازىلارنىڭ ئېچىلغىنى، موزىيى كېچىدىن بېرى ئايرىپ قويۇلغان سېغىن كالىلارنىڭ مۆرد-شى، قايسىبىر قورۇدىن ئىتنىڭ ھاۋشىشى ئاڭلىناتتى. تۇرخۇنلاردىن مەڭگەننىڭ ئاقۇچ ئىسى ئۆرلەپ تۇراتتى. ياللاڭ ئاياغ قىزلار مەھەللىنى ئۇزۇنسىغا كېسىپ ئۆتمىدىغان ئېرىقتىن قاپاق ياكى سوغىدا سەھەرنىڭ سوغۇق ۋە تازا سۈيىنى ئۆيلىرىگە توشۇشاتتى.

گۈزەل ئابراھىم ئۈستىدە قۇياشنىڭ يېرىمى قىزىرىپ كۆرۈنگەندە مەھەللىنىڭ پادىچىسى سادىر قورۇدىن سېغىن كالىسىنى ھەيدەپ چىقاتتى - دە، پۈتۈن مەھەللە ئاڭلىغۇدەك قىلىپ:

— ھەيدە پادا كالاڭنى! — دەپ ۋارقىرايتتى.

بۇ مەھەللىدە يالغۇز سادىرلا ئەمەس، ئۇنىڭ دوستلىرى ئابدۇرۇسۇل، ھەيدەر، قەيسەرلەرمۇ پادىچى ئىدى. سادىر

پادىنى ھەر كۈنى ئۇلاردىن بالدۇر ھەيدەپ چىقاتتى. سادىر پادىنى ئوتقا قويۇۋېتىپ، يېشىل چۆپ ئۈستىدە سوزۇلۇپ يېتىپ، كۆپكۆك ئاسمانغا قاراپ خىيال سۈرۈۋاتقاندا، باشقىلار پادىلىرىنى ھەيدەپ مەھەللىدىن چىقاتتى - دە، پادىسىنى بەزىدە ئۇنىڭ پادىسىغا قوشۇپ باقاتتى. بەزىدە باشقا جايلارغا ھەيدەپ كېتەتتى. ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئىشلىرىنى سادىر ياقىتۇرمايتتى. چۈنكى سادىر پادىنى دائىم ئوت - چۆپى ياخشى يەردە باقاتتى. ئۇلارمۇ شۇنداق قىلسا، پادىلىرىنى سادىرنىڭ پادىسىغا قوشۇپ، مال ئاسان توپىدىغان يەرلەردە باقسا بولمامدۇ؟ خۇدانىڭ چۆپى كۆپقۇ ۋە كۈندە ئۆسۈپ تۇرىدۇغۇ؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە يالغۇز بېقىشمۇ زېردىكىشلىك. يۇقىرىقىدەك ئويلىغان سادىر ئاخشام پادىچى دوستلىرىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، بۇنىڭدىن كېيىن پادىلارنى بىر يەردە باقايلى، دەپ ئېيتقاندى. ئۇلار ماقۇل بولۇشتى ۋە بۈگۈن سەھەردىلا بەلگە قىلىنغان ئوتلاقتا ئۇچراشتى. . . . كالىلار ھۇزۇرلىنىپ ئوتلاۋاتاتتى. پادىچى دوستلار - سادىر، ئابدۇرۇسۇل، ھەيدەر، قەيسەرلەر بىر يەردە يىغىلىپ ئولتۇرۇشاتتى. سادىر كۆكتە قاتارلىشىپ ئۇچۇۋاتقان تۇرنىلارنى كۆرۈپ قالدى - دە، بالىلارچە ھەۋەس ۋە قىزىق قىش بىلەن ئېيتتى:

— ئاغىنىلەر، قاراڭلار ئاسمانغا! تۇرنا نېمىدېگەن ئەقىللىق قۇش - ھە؟! تىزلىپ ئۇچۇشىنى قاراڭلار! ئادەملىرى چىغىدىمۇ مۇنداق رەتلىك تىزلىپ ماڭالمايدۇ.

— ھەممە جانىۋارنىڭ پادىشاھى بار دەيدىكەن، بەلكى بۇ تۇرنىلارنىڭ پادىشاھى ئۇلارنى ئاشۇنداق تىزلىپ ئۇچۇشقا

ئۆگەتكەندۇ، — دەپدى ئابدۇرۇسۇل.
ھەممەيلەن كۆككە قاراپ ئولتۇرۇشاتتى، قەيسەر مۇندە-
داق دەپدى:

— سادىر ئاداش، تۇرنىلار قانداق سايرايدۇ؟ دوراپ
بەرگىنە!

— بىلمەيمەن تۇرنىنىڭ قانداق سايرايدىغىنىنى، —
دەپدى سادىر تۇرنىلاردىن كۆز ئۆزمەي.

— سەن سايرىشىنى دورىيالىدىغان قوشمۇ بارمۇ؟
— ئۇنداق يالغان سۆزلىمەي دوراپ بېرە ئۇنىڭ سايرى-
شىنى.

— شۇنداق قىلە.

— دورىغىنا، سادىر.

— بولمىسا باشقا قۇشلارنىڭ سايرىشىنى دوراپ بەر-
گىن.

سادىر كېيىنكى تەكلىپنى قوبۇل قىلغاندەك:

— ماقۇل، — دەپدى — دە، ئورنىدىن تۇردى، — سىلەر
ئولتۇرۇپ تۇرۇڭلار، مەن كالىلارنى ياندۇرۇۋېتىپ كېلەي.
سادىر پىڭلىداپ يۈگۈرۈپ يىراق كەتكەن كالىلارنى
توسۇپ قايتۇرۇپ قويۇپ، قايتىپ كەلدى ۋە دوستلىرىنىڭ
تەلەپلىرى بويىچە كاككۇك، بۇلبۇللارنىڭ سايرىشىنى دوراپ
بەردى.

سادىرنىڭ ئاۋازى كىچىكىدىنلا ساز ئىدى. كىچىكىدە
ئۆزى توقۇغان ناخشىلارنى ئېيتىپ يۈرگەن سادىر كېيىنچە

قۇشلارنىڭ سايرىشىنى دورىيالايدىغان بولدى، ئاستا - ئاستا ئۇلارنىڭ سايرىشىنىمۇ ئۆگىنىۋالدى. ئۇ قوناق شېخىدا، تومراق چىۋىقلاردا ئۆزىچە ساز ياساپ چېلىپمۇ ئوينىيىتى. چوڭلارنى دوراپ ناخشىمۇ ئېيتاتتى. ئۇ بۈگۈن زىل، يېقىم - لىق ئاۋازى بىلەن دوستلىرىنىڭ كۆڭلىنى ئاچتى. . . .

ئارام ئېلىپ ئولتۇرغان سادىر بىر توپ چۈمۈلىنىڭ بىر دۆنى ئارىغا ئېلىۋالغانلىقىنى كۆرۈپ ئويلىنىپ قالدى. دۆ شۇنچە چوڭ، چۈمۈلە شۇنچە كىچىك، لېكىن بىرنەچچە چۈمۈلە بىرلەشسە دۆگە كۈچى يېتىدىكەن. ئۇ بۇ ھالغا قىزىقتى. دۆ چۈمۈلىلەرگە ھۈرىپىيەتتى. گويا ئۇلارنى يەيدى. غاندەك ئەلپازدا كۆرۈنەتتى. ئەمما چۈمۈلىلەر قورقۇپمۇ قويمايتتى دۆنى چىشلەپ تارتىشاتتى. قورققان دۆ تۈگۈلۈ-ۋالدى، چۈمۈلىلەر ئۇنى دومىلىتىشتى. بۇ قىزىق كۆرۈنۈش - تىن سادىر كۈلۈپ كەتتى.

— قاراڭلار بالىلار، قاراڭلار، — دېدى ھاياجانلانغان سادىر، — چۈمۈلىلەر كىچىككىنە تۇرۇپمۇ بىر دۆنى قور - قۇتتى.

باشقىلارمۇ بۇ قىزىق ئويۇنغا قاراشتى، كۈلۈشتى. ئاب - دۇرۇسۇل ئويلىنىپ تۇرۇپ ئېيتتى:

— چۈمۈلە كىچىك بولغىنى بىلەن كۆپ ھەم ئۆم - دە، بىزمۇ ئاشۇنداق ئۆملەشسەك يوغان ئادەملەرگىمۇ كۈچ - مىز يېتىدۇ.

كۆڭلىدىكىدەك گەپنىڭ ئېيتىلغىنىغا خۇشال بولغان

سادىر دەرھال ئورنىدىن تۇردى - دە:
— ئۇنداق بولسا، بىزمۇ «ئاداش» بولايلى، بولامدۇ؟
كىم بىزنى بوزەك ئەتسە بىر بولۇپ جاجىسىنى بېرەيلى، —
دېدى. سادىر ئوڭ قولىنىڭ چىمەلتىكىنى چىقاردى. باشقىد-
لارمۇ شۇنداق قىلىشتى ۋە چىمەلتەكلىرىنى گىرەلەشتۈرۈش-
تى. سادىر تۆۋەندىكى قوشاقنى ئېيتتى، باشقىلار تەكرارلاشتى:

ئاداش، ئاداش بولايلى،
بىر نان تاپساق تەڭ يەيلى.
بىزنى كىم بوزەك ئەتسە،
جاجىسىنى بېرەيلى.

كچىك ناخشىچىنىڭ غەزىپى

شۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە گۈلدۈرماما گۈلدۈرلەپ يامغۇر تامچىلاشقا باشلىدى. بۇ كۈنى سەھەردە سادىر ئۈنلۈك ۋارقىدىمىلا مەھەللىدىن پادىسىنى ئاچقىپ ئوتلاققا قويۇۋېتىپ، دائىم ئۆزى ئولتۇرىدىغان قورام تاشقا كېلىپ ئولتۇردى. يالغۇزلۇق سادىرنى تېزلا زېرىكتۈرۈپ قويدى. «نېمە قىلىش كېرەك» دەپ پىچىرلايتتى ئۇ ئۆز - ئۆزىگە ئىچى تىت - تىت بولۇپ. ئاخىرى ناخشا ئېيتماقچى بولدى ۋە ئۈنىنى قويۇۋېتىپ «ۋادەرخا» نى باشلىۋەتتى. ئۇنىڭ ناخشىسى جا-راڭلىغىنىچە، يىراق - يىراقلاغا ئاڭلانماقتا ئىدى. بىردەم-دىن كېيىن ئۇنىڭ پادىچى دوستلىرى كېلىشتى - دە:

— بىز سېنى بۈگۈن پادا يىغمىغان ئوخشايدۇ، ئاۋازدىنمۇ ئاڭلىمىدۇق، پادىمىزنى سولتۇپتەيلى دەپ تۇرساق ناخشاڭ ئاڭلاندى. شۇنىڭ بىلەن...، — دېيىشتى تەڭلا چۇرقىرىشىپ.

— مەن تېخى سىلەرنى يامغۇردا چىقمايدۇ دەپ ئۆزۈم يالغۇز چىققان، — دېدى سادىر.

— سەن بولمىساڭ بىز زېرىكمەيمىزمۇ؟ — دېدى بىر ئاغىنىسى ئارقىدىنلا.

— توغرا، ئاغىنە دېگەن شۇنداق بولۇشى كېرەك. «پادا

باققاندا دوست ئىدۇق، ياڭاق چاققاندا ئايرىلدۇق» دېگەندەك بولمىساقلا بولدى، — دېدى سادىر كۈلۈپ. ئۇلار ئۆز پادىلىرىدىكى يۈگۈرۈك تورپاقلارنى مىنىشىپ ئوغلاق تارتىش ئويۇنغا چۈشۈپ كېتىشتى. بۇ ئويۇن ئۈس-تىگە كۈتۈلمىگەندە سادىر مىنگەن تورپاقنىڭ ئىگىسى مول-لىتوخىيىۈز بېگى كېلىپ قالدى - دە، «تورپاقنى تەرلىتى-ۋېتىپسەن» دېگەن باھانە بىلەن سادىرنى ئۇرۇپ ياتقۇزۇۋەتتى. تاياق زەربىسىدىن ئۇنىڭ ئۈستۈنچى قانغا بويالدى، لېكىن ئۇنىڭدىن ھېچقانداق نالە ئاۋازى چىقمىدى. موللىتوخىيىۈز بېگى ئۇنى «ئۆلۈپ قالدىمىكىن» دەپ ئۇرۇشتىن توختاپ:

— بۇ شۈمتەككە قالغىنىنى مەھەللىگە بارغاندا كۆرسەت-مىسەم، — دېگىنىچە كېتىپ قالدى.

ئاغىنىلەر ئۆز جانلىرىنى ھەر ياقلارغا ئېلىپ قېچىش-قاچقا، يېقىن ئەتراپتا ئۇلارنىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنمەيتتى. قىزىل قانغا بويىلىپ ياتقان سادىر تويۇقسىز يەنە يىراقتىن «تۈلكە» دەپ ۋارقىراشقان مانجۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ ئاۋازى بىلەن بىللە، ئېتىلىپ كەلگەن چوڭ بىر بۈركۈتنىڭ ھۇجۇ-مىغا دۇچ كەلدى. بۈركۈت سادىرنى قۇۋۋەتلىك بارماقلىرى بىلەن قاماللاپ چوقۇماقتا ئىدى. سادىر جان ئاچچىقىدا ئوڭ قولى بىلەن تىنىمىسىز ھەرىكەتلىنىۋاتقان بۈركۈت قاننىنى قاماللاپ، سول قولىدا كارنىيىنى بوغۇشقا باشلىدى.

ئوۋچى ئەمەلدارلار ئات چاپتۇرۇپ كەلگەندە سادىر ئۆ-لۈك بۈركۈتنىڭ قاننىنى ئاستىدا ھالسىراپ ياتاتتى. مانجۇ ئەمەلدارلىرى سادىرنى «بۈركۈتنى ئۆلتۈردۈڭ» دەپ ھەدەپ قامچىلاشقا باشلىدى. سادىر كۆز چاناقلىرى ئەتراپىدىن قان

ئېقىۋاتقىنىغا قارىماي، چىداشلىق بېرىپ كۆزىنى ئاچتى ۋە ئۆزىگە دېۋىنىپ تۇرغان غەلىتە ئادەملەرنى كۆردى. ئۇنىڭ ئالدىدا مانجۇ خانلىقىنىڭ يېشىل مونچاق تاقىغان ھاكىم دەرىجىلىك ئوتۇغات بىلەن جىگەر رەڭ تاۋاردىن قېلىن تون كىيگەن سىم ساقال ئەمەلدارى ۋە شۇ شەكىلدە كىيىنگەن، مارجان ئېسىلغان قالپاق كىيگەنلەردىن بىرنەچچىسى تۇراتتى. ئۇ ئىككىنچى قېتىم ھوشىنى يىغىپ كۆزىنى ئاچقىنىدا بايقى ناتونۇش گەۋدىلەر ئۇنىڭدىن خېلىلا يىراقلىشىپ كەتتى. كەندى. لېكىن ئۇلار موللىتوختىيۈزبېگىنىڭ سۈتلۈك ئالا كالىسىنى ئالدىغا سېلىپ ھەيدەپ كېتىۋاتاتتى.

شۇ كۈندىكى خورلۇق ۋە ئەلەم سادىرنىڭ يۇمران قەلىبىنى ئۆرتەپ، ئۇنتۇلغۇسىز ئىز قالدۇرۇپ ئۆتتى.

ئارىدىن يىل ئۆتۈپ، سادىر ئون ئۈچ ياشقا قەدەم قويدى. ئۇنىڭ ئائىلىسى تېخىمۇ ئېغىر كۈنلەردە قالدى. موللىتوختىيۈزبېگى ئالا كالىسى ۋە تورپىقىنىڭ «ئوغلاق» تەرىلىگەن ھەققى ئۈچۈن سادىرنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنى ئىككى يىل ھەقسىز ئىشلەشكە بۇيرۇدى.

چىنقىش

— دادا، مەن بۇ ناھەقچىلىكلەرگە زادىلا چىدىيالمايۋا.
تىمەن.

— سەن تېخى بالا، تەلۋىلىك قىلما، زالىملارنىڭ ھېچ-
نېمىدىن ھېچنېمە يوق ئۇرىدىغان ماباڭ^① تايماقلىرىدىن
سېنى خۇدايىم ساقلىسۇن.

سادىر دادىسى ئېيتقان ماباڭ تايىقى ھەققىدىكى خىيال-
دىن ئېسىنى يىغىپ ياتقان يېرىدىن دەس تۇردى - دە، پادا
تايىقىنى قولغا ئالدى. ئۇ ئۆز - ئۆزىگە: «قېنى، مەن
ئۆزۈمنى مۇشۇ پادا تايىقى بىلەن ئۇرۇپ بىر سىناپ باقاي»
دېدى ۋە خۇددى شۇ تايىقنىڭ ئۆزىدە مانجۇ چېرىكلىرى ئۇنى
تۇتۇۋېلىپ ماباڭ بىلەن ئۇرۇۋاتقاندا مەنزىرىنى كۆز ئالدىغا
كەلتۈرۈپ، چىشىنى مەھكەم چىشلەپ، ئۆزىنى پادا تايىقى
بىلەن ئۇرۇشقا تەمىشلىپ تۇرۇشىغا ئارقىسىدىن بىرى كې-
لىپ ئۇنىڭ كۆزىنى ئېتىۋالدى. سادىر يۇلقۇنۇپ بېقىپمۇ
ئارقىسىدىكى ئادەمدىن قۇتۇلالمىغاندىن كېيىن، بۇ نامەلۇم
كىشىنى پادا تايىقى بىلەن ئۇرماقچى بولۇۋېدى، بىردىنلا
پاراققىدە كۈلۈشكەن ئاۋاز چىقتى - دە، ئۇنىڭ كۆزلىرىنى
ئېتىپ تۇرغان قول بوشىدى. سادىر كۆزىنى ئۇۋۇلاپ ئې-

① ماباڭ — مەنچىڭ چېرىكلىرىنىڭ ئادەم ئۇرىدىغان كالتىكى.

چىپ، ئالدىدا تۇرغان پادىچى ئاغىنىلىرىنى كۆردى.
— بۈگۈنمۇ سەندىن كېيىن قايتۇق — دە، — دەپدى
ئابدۇرۇسۇل.

— تۈنۈگۈن كېچە ئۆيۈڭگە قايتماي ھېۋىزەم بىلەن
مۇشۇ دالادا تۇنىدىڭمۇ — يا! — دەپدى ھەيدەر.

بۇ چاقچاقتىن بالىلار «ھا...ھا...ھا» دېيىشىپ
بىر ھازا كۈلۈشتى. ئەمما سادىر كۈلمىدى. ھەيدەر سادىر-
نىڭ غەش كۆڭلىنى ئالماقچى بولۇپ، يېنىدىن ئۆزى ياسى-
ۋالغان نېيىنى چىقىرىپ:

— ئاداش، ماۋۇ نەينى بىر چالاي، ئاخشامقى ئوينىغان-
لىرىڭنى ئەسلىگەچ «دەردىڭ يامان» نى بىر كەلتۈرمەسەن، —
دەپدى.

سادىر ئېڭىشىپ، يەرگە چۈشۈپ كەتكەن پادا تايىقىنى
ئالدى. ئۇنىڭ رەڭگى ئۆچكەندى.

— سىلەرنىڭزە، — دەپدى سادىر ئاغىنىلىرىگە مەنىلىك
قاراپ، — خىيالىڭلارغا ئويۇندىن باشقا نەرسە كىرمەمدۇ؟
— نېمە بولدۇڭ، ئاداش؟ — جىددىي سورىدى بالىلار.
— ھېچنېمە بولمىدىم... مېنى تاياق بىلەن ئۇرۇڭلار!

سادىر قولىدىكى تاياقنى ئۇلارغا سۈندى. ئاغىنىلىرى
تېڭىرقىغىنىدىن نېمە قىلىشنى بىلمەي تۇرۇپلا قېلىش-
تى. سادىر ھەربىر ئاغىنىسىنىڭ ئالدىغا كېلىپ قولىدىكى
تاياقنى سۈنۈپ:

— بۇنىڭ بىلەن مېنى نۆۋەتلىشىپ ئۇرۇڭلار، قېنى
قايسىڭلار بۇرۇن ئۇرىسىلەر، مەن بۇ يەردە سوزۇلۇپ يېتىپ
بېرىمەن، — دەيتتى.

— سادىر ئاداش، سەن زادى نېمە بولدۇڭ بۈگۈن؟ بىز

بىر - بىرىمىزنى ئۇرىمىز دەپ ئاغىنە بولۇشقانمىدۇق؟! -
ھەيدەر ئۇرۇشتىن باش تارتتى. قەيسەرمۇ كەينىگە داچىدى.
- سەن بىزگە يامانلىق قىلمىساڭ نېمىدەپ ئۇرىمىز؟ -
دېدى ئابدۇرۇسۇل ئەجەبلىنىپ.

- راست، سىلەر ماڭا يامانلىق قىلمىدىڭلار. . . ئەمما
ئاتا - ئانىمىز بەگ - خوجاملارنىڭ ئالۋىنىدىن باش كۆتۈرەل-
مىسە، بىزنىڭ كۈنىمىز ئۇلارنىڭ مېلىنى بېقىش بىلەن
ئۆتسە، يەنە تېخى بېشىمىزدىن تىل - ھاقارەت، تاياق -
توقماق كەتمىسە، بۇنىڭغا ۋىجدانىڭلار قاينىمامدۇ؟ مېنىڭ
قېنىم قىزىق. . . مۇبادا ئۇلار مېنى بوزەك ئەتسە چىداپ
تۇرالمايمەن. قولغا چۈشۈپ قالسام ماباڭ كالتەكلىرى بار
دەيدۇ. شۇنىڭغا چىدايدىغان بولۇش ئۈچۈن ئاۋۋال ئۆزۈمنى
مۇشۇ پادا تايىقى بىلەن ئۇرۇپ چېنىقاي دەيمەن.
قەيسەرنىڭ كۆزىدىن ياش ئەگىدى. ھەيدەرمۇ چوڭقۇر
بىر تىنىۋالدى. ئاغىنىلەر ئويلىنىپ قېلىشتى.

- خوش، ئەمدىغۇ ئۇرارسىلەر!
- ھەر ھالدا مەن ئۆز دوستىنى ئۇرىدىغانلاردىن ئە-

مەس.

- مەنمۇ شۇ.

- مەنمۇ.

شۇنداق قىلىپ بالىلارنىڭ ھەممىسى چەتكە چىقىشتى.
سادىر خاپا بولغىنىدىن بوغۇلۇپ كەتتى. چېكە تومۇر-
لىرى كۆپۈپ، يۈزى تېخىمۇ قارىداپ كەتكەندەك كۆرۈنەتتى.
ئاغىنىلىرى ئۇنىڭ بەستلىك گەۋدىسىگە قاراپ تۇراتتى. ئۇ
ئاچچىقىدا تاياقنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئالدىدا تۇرغان ھەيدەر-
نىڭ يانپىشىغا پاققىدە بىرنى قويدى.

— سەنلەر ئاغىنىدارچىلىق قىلىپ ئۇرۇشمىساڭ مەن
ئۆرىمەن، — دەپ ھەممىنى سۈرۈپ ئۇرۇشقا باشلىدى.
سادىرنىڭ تايىقى جېنىدىن ئۆتكەن ئاغىنىلەرنىڭ راسا ئاچچىد-
قى كەلدى. دېمىسىمۇ ھېچ گەپتىن ھېچ گەپ يوق ئۇلارنى
سۈر - توقاي قىلغىنى نېمىسى؟ . . .

— ھۇ سېنى. . . قېنى ئاغىنىلەر، ھەممىمىز بىراقلا
يوپۇرۇلايلى! ئەمدى ئۇرۇشنى بىزدىن كۆرسۇن!
بالىلار تەڭلا يوپۇرۇلۇپ بېرىپ، سادىرنى خام باس
قىلدى - دە، پادا تايىقلىرى بىلەن يانپىشىغا راسا ئۇرۇشقا
باشلىدى.

سادىر ئالدىدىكى ئىككى تاشقا قولىنى تىرەپ پۈتىنى
ئۇزۇن سۇنۇپ دۈم ياتاتتى. ئۇنىڭغا تايىق بىرىنىڭ كەينىدىن
بىرى تېگەتتى. ئۇ ۋايساشنىڭ ئورنىغا: «بۇ دېگەن مۇھىم
سېناق» دەپ ئويلايتتى. تايىق تەگكەن يەرلەر ئېچىشىپ
ئاغرىشقا باشلىدى. ئەمما ئۇ ھەر بىر تايىق تەگكەندە ئۆزىگە
مەدەت بېرىپ:

«چىدا، سادىر، چىدا! . . . ئاغىنىلىرىڭنىڭ تايىقىغا
چىدىمىساڭ چىرىكلەرنىڭ ماباڭ تايىقلىرىغا قانداق چىداي-
سەن؟» دەپ چىشنى چىشىغا بېسىپ پىچىرلايتتى.

تەڭسىزلىكتىن تۇغۇلغان ئويلار

خۇشئەخمەت ئائىلىسىدىكىلەر چېچەك بىلەن ئارقا - ئارقىدىن قازا تاپقان ئىگەمبەردى بىلەن مایىسخانى بىرلا ۋاقىتتا دەپنە قىلىۋاتقان كۈنى موللىتوختىيۈزبېگى خۇپسەد-لىك بىلەن سادىرنى پادا بېقىشقا بۇيرۇپ ئادەم ئەۋەتتى. ھازا ئۈستىگە يېتىپ كەلگەن بۇ خەۋەر ھازىدارلارنىڭ، بولۇپمۇ سادىرنىڭ قولىقىغا مۇشت بىلەن ئۇرغاندەك ئاڭلاندى. ئۇ خەۋەرچىنى شۇ مەيداننىڭ ئۆزىدە ئاسلاننى بوغقانداك بوغۇ-ۋەتمەكچى بولدى، يەنە ئۆزىگە ھاي بەردى. ئۇ كۆڭلىدىن «ئەلچىگە ئۆلۈم يوق» دېگەنلەرنى ئۆتكۈزدى - دە، خەۋەر-چىگە غەزەپ بىلەن قاراپ:

— بەگ ئاتاڭغا ئېيتىپ قوي! چامغۇر كۆمۈۋاتقىنىم يوق، ئادەم كۆمۈۋاتمەن دەيدۇ، دەپ ئېيت! — دېدى. ئۇنىڭغىچە خۇشئەخمەت ۋە جامائەت خەۋەرچىنى بىرنېمىلەر دەپ يولغا سالدى.

بۇ بىر قاتار پاجىئەلەر سادىرنىڭ مەجەزىنىمۇ ئۆزگەر-تەۋەتتى. ئۇ كەم سۆز، تېخىمۇ دەردمەن بىر ياشقا ئايلاندى. ئۇنىڭ ياشانغان دادىسى ئېتىز - ئېرىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانسا، ئۆزى پادا بېقىش بىلەن مەشغۇل بولدى. شۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە «موللىتوختىيۈزبېگى ئارائۇس-تەڭ مەھەللىسىدىن خەلپەت تەكلىپ قىلىپتۇ» دېگەن خەۋەر

موللىتوختىيۈزى ۋە باشقا كەنتكە تارقالدى. ئارقىدىنلا «خەلپەت يۇرت مۆتىۋەرلىرىنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ ئاغزىغا ئىدى. لىم سالىدىكەن» دېگەن سۆز تارقالدى. مەكتەپ ھەققىدە پادىچىلار ئوتتۇرىسىدا بولۇنغان «يېتىمغا يۆتەلنىڭ نېمە ئىدى» «كارنايغا يوق، سۇنايغا نەدە؟» دېگەن سۆزلەرنى سادىر باشقىچىرەك ئويلىدى ۋە ئۇلارغا:

— ئاغىنىلەر، «ئالۋاننى كىم تۆلەيدۇ — گالۋاڭ!» دېگەننى ئاڭلىغانمۇ؟ دەل شۇ گالۋاڭ ھەم گاراڭلار — بىز. بىزدىن دانىشمەن چىقماسمۇ. ئۇ نان قېپىلارنىڭ بىرى ئايدىن ئاق، بىرى مايماق، بىرى ماڭقا، بىرى دەلدۈش، ئۇلارنى مەكتەپ ئېچىپ ئوقۇتۇپ نېمە قىلماقچى، بىلەمسىلەر؟ بىز. دىن ئالۋان ئالدىغان كىچىك بەگ قىلىپ تەييارلىماقچى. ئۇلارغا قارىغاندا بىزنىڭ ئەقىل - ھوشىمىز جايدا. گالۋاڭ - گاراڭ بولماسلىقىنىڭ يولىنى بىزمۇ تاپساق دەيمەن، — دېدى.

شۇنىڭدىن باشلاپ سادىرنىڭ پادىچى دوستلىرى ئۇنىڭ نان خالىتىسىدا داۋاملىق باغلاشقا تۇرىدىغان، قارا كۆيدە خەت يېزىلغان ئاتنىڭ تارغاق سۆڭىكىنى ئۇچرىتىدىغان بولدى. ئۇ پادىلارنى ئوتلاققا قويۇۋېتىپ، ھەر كۈنى بىر ئاش پىشىم ۋاقىتقىچە يوقىلىپ كېتەتتى.

پادىچىلار بۇنىڭ سىرىنى بىلەلمەي يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە سادىر بالىلارنىڭ يېنىغا روھى كۆتۈرۈلگەن، خۇشال ھالدا يېتىپ كەلدى. بۇ ئۇنىڭدا كۆرۈلمىگەن ئەھۋال ئىدى.

پادىچىلار ئۇنىڭدىن كىشىلەرگە ياخشىلىق قىلىپ ھارمايدى.
غان «ھاتەم»، جەڭ قىلىپ يېڭىلمەيدىغان «رۇستەم» رىۋايىتى.
يەتلىرىنى ئاڭلىدى. سادىر بۇ ھېكايىلەرنى ئارا ئۆستەڭلىك
خەلىپەتتىن ئاڭلىغانلىقىنى، ئۇنىڭ دەرسىنى ئىشىك يۈچۈ-
قىدىن ئاڭلىۋالغانلىقىنى ئېيتىپ بەردى. ئۇ مەكتەپ بالىلىرى
رى جاۋاب بېرەلمىگەن بىر سوئالغا سىرتتا تۇرۇپ توغرا
جاۋاب بېرىپ خەلىپەتنى ھەيران قالدۇرغانىدى.

چېرىكلەرنىڭ دەردى ئۆتى

بىر كۈنى پادىچى بالىلار بېقىۋاتقان تورپاقتىن بىرى تۈيۈقسىز بىر قىستاڭغا چۈشۈپ كېتىپ چىقالماي قالدى. ئۇلار ئارقانلىرىنى ئولاشتۇرۇپ، تورپاقتى تارتماقچى بولغاندا ئارقان ئۈزۈلۈپ كەتتى.

— ئارقاننى ئىككى قات قىلىڭلار، — دەپ ۋارقىرىدى سادىر ئۇلارغا.

— ئىككى قات قىلساق قانداق يېتىدۇ؟ — دېيىشتى ئۇلار ھاڭ - تاڭ بولۇشۇپ.

— يەتمىگەن يېرىگە مەن ئۆزۈمنى ئۇلايمەن، — دېدى سادىر قىستاڭغا سەكرەپ چۈشۈپ.

ئۇ تورپاقتى ئۆز بويى بىلەن تەڭ كۆتۈرۈۋېدى، ئاغىنىدە. لەر تورپاقتى ئارقان بىلەن تارتىپ چىقىرىۋالدى. سادىردەكى بۇ كۈچتۈڭگۈرلۈكنىڭ سىرنى پادىچىلارنىڭ كۆپىنچەسى بىلمەيتتى.

ئۇنىڭغا تولسراق زەن قويۇپ كېلىۋاتقان ئابدۇرۇسۇل ئىككى يىلدىن بېرى ئۇنىڭ يېڭى تۇغۇلغان موزايىنى ھەر كۈنى كۆتۈرۈپ چېنىقىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئېيتقاندا، پادىچى بالىلارنىڭ سادىرغا بولغان قايىللىقى تېخىمۇ ئاشتى.

1813 - يىلى باھار ئايلىرى ئىدى. موللىتوختىيۈزىدە

باشقا يىللارغا قارىغاندا چېرىكلەر ھەسسەلەپ كۆپىيىپ كەت-
تى. ئۇلار «سېلىق يىغقۇچىلار»، «ھاشارغا ھەيدىگۈچى-
لەر»، «تۇغانغا قارىغۇچىلار» دېگەن ھەر خىل ناملاردا
ئاتالغانلار بولۇپ، موللاتوختىيۈزبېگىنىڭ قورۇسىدىن نېرى
كەتمەيتتى. بەگنىڭ دورغا، يايلىرى بىگۇناھ پۇقرالارنى
مەجبۇرىي ئىشلىتىپ، تىل - ئاھانەت، تاياق - توقماق
ئاستىغا ئالسا، چېرىكلەر مىلتىقنى دېۋەيلەپ، سەللا باش
تارتقانى گۈندىپايىلارغا تاپشۇرىدىغان بولۇۋالدى. ئۇلار تەپ
تارماستىن دېھقانلارنىڭ ئۆيىگە باستۇرۇپ كىرىپ، بۇلاڭ - تالاڭ
قېلىشتى، خوتۇن - قىزلارغا يامان نىيەتتە بولۇشتى.
دەل شۇ كۈنلەردە، موللىتوختىيۈزىدە بالا ئوقۇتۇۋاتقان
خەلپەتنىڭ ئارائۆستەڭدە توي قىلىشقا قۇربى يەتمەي يېشى
ئۆتۈپ كەتكەن قىز - يىگىتلەرنى بىر جايغا يىغىپ، نىكاھ
ئوقۇپ، جۈپلەپ قويغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر تارقالدى.
موللىتوختىيۈزىدىكىلەر بۇنى ئاڭلاپ دورغا، چېرىكلەرنىڭ
پەس نەزىرىدىن پەرزەنتلىرىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن قۇرا-
مغا يەتكەن ئوغۇل - قىزلىرىنى نىكاھ ئوقۇتۇپ چېتىپ
قويۇشتى. بۇ ۋاقىتتا ئەمەلدار، چېرىكلەرنىڭ ئەشەددىيلىكى
شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتكەندىكى، ئۇلار بىگۇناھ پۇقرالارنى
خورلاپ، تۆت پۇتلۇق قىلىپ قويۇپ، ئۈستىدە ئولتۇرۇپ
تاماكى چەكەتتى، كۈلىنى ئۇلارنىڭ بېشىغا قاقاتتى. پۇقرالار
ئۆز ئۆيلىرىگىمۇ ئىگە بولالمايتتى.

بالىلار شۇ مەزگىلدە مۇنداق قوشاق توقۇغانىدى:

— دۈم - دۈم،
— لەبەي، لەبەي.

— ئاناڭ _ ئاناڭ قېنى؟

— ئەسكى سامانلىقتا.

— نېمە قىلىۋاتىدۇ؟

— ئاش ئېتىۋاتىدۇ.

— ماڭا قېنى؟

— قاغا چوقۇلاپ كەتتى.

— بار، قاغىنى تۇتۇپ كەل،

— يېرىمنى ئۆزۈڭ يە،

— يېرىمنى ماڭا بەر.

ھېۋىزىخاننى قۇتقۇزۇش

شۇ كۈنلەردە سادىر بىر ۋەقەگە دۇچ كەلدى. خۇشئەخ-
مەتنىڭ قىيامەتلىك قوشنىسى سادىق يالغۇز قىزى ھېۋىزى-
خان بىلەن بىر ئۆيدە تۇراتتى. ھەر ئىككىلا ئاتا ھاشارغا
كەتكەن بىر كۈنى ئاخشىمى قوشنا ھويلىدىن ھېۋىزىخاننىڭ
قارشىلىق بىلدۈرۈپ تىللاشلىرى، ئارقىدىنلا «ۋايجان» دې-
گەن ئازابلىق ئاۋازى ئاڭلاندى. پادىلارنى ئۆي - ئۆيگە
تارقىتىپ بولۇپ، تامىقىنى يەپ ئەمدىلا يېتىش تەييارلىقىنى
قىلىۋاتقان سادىر بۇ ئاۋازدىن چۆچۈپ كەتتى - دە، قوشنا
ھويلىغا تامدىن ئارتىلىپ چۈشۈپ، ئىككى چېرىكنىڭ ھېۋىزى-
زىخاننى ھەدەپ سۆرەۋاتقانلىقىنى كۆردى. ئۇلارنىڭ يېنىدا
بەگنىڭ يايىسىدىن بىرى بولۇپ، چېرىكلەرگە خۇشامەتكۈي-
لۇق بىلەن خالىي ئورۇننى ئىشارەت قىلىۋاتاتتى. سادىر
بۇنى كۆرۈپ غەزەپ بىلەن ئېتىلىپ يايىنىڭ گېلىنى چۈج-
نىڭ گېلىنى بوغقاندىك بوغۇپ ئولتۇرغۇزۇپ قويدى. ئا-
دىن چېرىكلەرگە ئېتىلىپ باردى. چېرىكلەر دەرھال ھېۋىزى-
زىخاننى قويۇپ بېرىپ، سادىرغا قۇرۇق ھەيۋە كۆرسىتىۋات-
قاندا، كېچە جىمجىتلىقىنى بۇزغان بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ،

قولۇم - قوشنىلار ھازىر بولۇشتى. ئەپتى - بەشىرىسى
ئاشكارىلانغان بۇ شەرمەندىلەر غىڭ - پىڭ قىلماستىن غايىب
بولۇشتى.

سادىر بۇ ئىشلاردىن تېخىمۇ غەزەپلەندى. ئۇ غەزىپىنى
كۈچكە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن پادىچىلار ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان
چالما - كېسەك ئويۇنى، سالغا ئېتىش، تاغقا يۈگۈرۈش،
تاش كۆتۈرۈش، چېلىشىش قاتارلىق ئويۇنلارنى ئويناپ ئۆ-
زىنى تېخىمۇ تاۋلىدى.

تۇتقۇن

بىر كۈنى سادىر بالىلار بىلەن پادا باققاچ ھەر خىل ئويۇنلارنى ئوينىشىۋاتاتتى. بىر چاغدا قەيسەر ئۇشتۇمتۇت ۋارقىردى:

— قاراڭلار، چېرىكلەر يەنە بىر بىچارىنى ھەيدەپ كې-
لىۋاتىدۇ!

ھەممەيلەن قەيسەر كۆرسەتكەن تەرەپكە قاراشتى. قو-
راللىق ئىككى چېرىكنىڭ ئالدىدا بادامدوپپا، ئاق يەكتەك
كەيگەن ئېگىز بوي، ئاقساقال بىر كىشى قوللىرى كەينىگە
باغلانغان ھالدا كېلىۋاتاتتى. چېرىكلەرنىڭ مانجۇچە تىلدا
«چاققان ماڭ ھوي قېرى، ماڭ دەيمەن» دېگەنلىرى ئاڭلىد-
نىپ تۇراتتى. پادىچى بالىلار يېقىنلاپ كېلىۋاتقان بۇ بىچار-
رىگە ئىچ ئاغرىتىپ، قاراپ تۇرۇشتى.

— ئاغىنىلەر، — دېدى سادىر نېمىنىدۇر ئويلاۋاتقان-
دەك قوشۇمىسىنى تۇرۇپ، — بۇ قېرى كىشى ئىكەن، بىر
ئامالنى قىلىپ ئۇنى قۇتقۇزمايلىمۇ؟

— چېرىكلەرگە كۈچىمىز يېتەرمۇ؟
— يېتىدۇ.

— مىلتىقى تۇرسا... ياق ئۇنداق قىلمايلى.

— مىلتىقىنى تەڭلەپ بولغۇچە، بىزمۇ ئوخشىتىپ قو-

يېمىز بۇ چېرىكلەرنى.

سادىر ئىشەنچلىك سۆزلەۋاتاتتى. دوستلىرى ئۇنىڭ سۆزىدىن كۆرە تولماق كۈچىگە ئىشىنىپ، ماقۇل بولۇشتى ۋە چېرىكلەرنى قانداق ئەپلەش توغرىسىدا مەسلىھەتلەشتى. سادىر يولنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرۇپ چېرىكلەرنى توسۇيدىغان، بالىلار چېرىكلەرنىڭ ئارقىسىدىن كېلىپ، قۇچاقلىۋالىدۇ. خان بولۇپ كېلىشتى.

چېرىكلەر تۇتقۇنى ھەيدەپ ئۇلارنىڭ ئۇدۇلغا كەلگەندە سادىر يولنىڭ ئوتتۇرىسىدا پۇتلىرىنى كېرىپ تۇردى. تۈت-قۇنمۇ، چېرىكلەرمۇ ئۇنىڭغا ئەجەبلىنىپ قاراشتى. چىرايدىن بالا كۆرۈنسىمۇ، بوي - بەستىدىن چوڭ ئادەمدەك كۆرۈنىدىغان سادىرنىڭ تۇرقى سۈرلۈك ئىدى.

— ھوي ھارامزادە، نېمە قىلىۋاتىسەن؟ يولنى بوشات، — دېدى چېرىكلەردىن بىرى ۋارقىراپ.

— بۇ بىچارىنى قويۇۋەت! — دېدى سادىر چېرىكلەرگە ھومىيىپ قاراپ.

— قويۇۋەت؟ سەن بىزنىڭ ئىشىمىزغا ئارىلىشىمەن دېگۈچە نېنىڭنى يېيىشنى بىل.

بىر چېرىك شۇنداق دەپ، سادىرغا دېۋەيلىۋىدى، سادىر ئۇنىڭ ئوڭ كۆزىگە كېلىشتۈرۈپ مۇشت بىلەن بىرنى سالدى. ئۇنىڭ پادىچى دوستلىرىمۇ ئېتىلىپ كېلىپ چېرىكلەرنى قۇچاقلىۋالدى. بىرى تۇتقۇننىڭ قولىنى يېشىۋەتتى. تۇتقۇن يۈگۈرۈپ بېرىپ بىر چېرىكنىڭ مىلتىقىنى، ئوق - دورى-

سنى تارتىۋالدى. سادىرمۇ دوستلىرى بىلەن چېرىكلەرنى ئۇ-
رۇپ، ئاغزى - بۇرنىنى قان قىلىشقا ئۈلگۈرگەندى.
— بالىلار، ئاۋۇ چېرىكنىڭ مىلتىق، ئوق - دورىلى-
رىنى ئېلىڭلار، - دېدى تۇتقۇن ۋە چېرىكلەرگە مىلتىقنى
تەڭلەپ تۇردى. پادىچى بالىلار ئۇنىڭ دېگىنىنى ئورۇنداش-
تى، — سەن ئىتلار رەھىم دېگەننى بىلىشمەيسەن، بوپتۇ
رەھىم قىلايلى، بىز سەن ئىتلارنى قويۇۋېتەيلى. كەلگەن
يېرىڭگە ئاستا كېتىۋېلىش! بۇ بالىلارنى دارىنلارغا چاققۇچى
بولۇشما. مېنى دەم ئېلىپ ئولتۇرساق قولىنى بوشتىۋې-
لىپ، قوراللىرىمىزنى تارتىۋېلىپ قېچىپ كەتتى، دەپ
ئېيتىش، بولمىسا مەندىن كۆرگۈلۈكۈڭنى كۆرۈشىسەن.
چېرىكلەرنىڭ بىرى ئۇيغۇرچىنى بىلمىسە كېرەك، بايا
سادىرغا ۋارقىرىغىنى يېنىدىكىگە بىرىنچىلەرنى دېدى ۋە:
— خوپ، خوپ، بولىدۇ، بولىدۇ، — دېگىنىچە شې-
رىكىنى باشلاپ مەھەللە تەرەپكە قاراپ بەدەر قاچتى. تۇتقۇن
يۈگۈرۈپ بېرىپ سادىرنى قۇچاقلاپ، باش - كۆزىنى سىلى-
دى:

— ياشاپ كەت، ئوغلۇم، ياشا، بۇ ياخشىلىقىڭنى ئۇل-
سەممۇ ئۇنتۇمايمەن.

تۇتقۇننىڭ جۈدەڭگۈ چىرايىدا كۈلكە ئوينايتتى. ئۇ
سادىرنىڭ پادىچى دوستلىرىنىڭمۇ باشلىرىنى سىلىدى، رەھ-
مەت - تەشەككۈر ئېيتتى. سادىر ئۆزىنىڭ بۇ تۇنجى قېتىم-
لىق ياخشى ئىشىدىن قاتتىق ھاياجانلىنىپ ئاغزى گەپكە

كەلمەي قالدى. تۇتقۇن چېرىكلەرنىڭ مىلتىق، ئوق - دوردا -
لىرىنى يىغىشتۇرۇپ، كۆتۈرۈپ، مېڭىشقا تەمشەلدى. سا -
دىر شۇ چاغدىلا ئېغىز ئاچتى:
— ئاكا، نەگە بارىدىلا؟

— تاغقا، قاچقۇننىڭ ماكانى تاغدا، — دېدى تۇتقۇن
كۈلۈمسىرەپ، — خۇدا قېرى جېنىمنى ئامان قىلسا يەنە
كۆرۈشەرمىز...

ئۇ شۇنداق دېدى - دە، كەينىگە بۇرۇلۇپ، بايا چېرىك -
لىرى ھەيدەپ كەلگەن تەرەپكە كەتتى.

قەلقە ياغلىق

تۇيۇقسىز ئاڭلانغان ۋاراك - چۇرۇڭ سادىرنىڭ خىيا-
لىنى بۆلۈۋەتتى. ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ قارىۋىدى، ئۆستەڭ-
نىڭ ئۇ قېتىدا تۆۋەنگە قاراپ يۈگۈرۈپ كېلىۋاتقان بىر
نەچچە قىزنى ۋە كۆۋرۈك يېنىدا ئۇلارغا قاراپ تۇرغان ئاتلىق
كىشىنى كۆردى. سادىر ئاتلىق كىشىنى تونۇدى. ئۇ موللى-
توختىيۈز بېگىنىڭ ئەركە ئوغلى رۇستەم بولۇپ، يۈگۈرۈپ
كېلىۋاتقان قىزلارنىڭ كەينىدىن قاراپ تۇراتتى. قىزلارنىڭ
كەينىدىن ھېۋنەم يۈگۈرۈپ كېلىۋاتاتتى.

سادىرنىڭ ئانىسى بىلەن ھېۋنەمنىڭ ئانىسى سادىر
بىلەن ھېۋنەم بوۋاق ۋاقتىدىلا قۇدىلىشىشقا ۋەدىلەشكەند-
دى. بۇنى پۈتۈن يۇرت بىلەتتى. بويغا يېتىپ كېلىۋاتقان
سادىر بىلەن ھېۋنەمنىڭمۇ ئۇ ئىشتىن خەۋىرى بار ئىدى.
ئەمما باينىڭ ئوغلى رۇستەم ھېۋنەمنى ئەگىپ يۈرەتتى.
بۈگۈن ھېۋنەم دوستلىرى بىلەن بىللە ئۆستەڭنىڭ ئۇ
تەرىپىدىكى بىنەملىك دۆڭگە سېغىز كولىغىلى چىققانىدى.
ئۇلار سېغىزنى كولاپ ۋە تاغ گۈللىرىنى تېرىپ گۈل دەستە
تېزىشىپ قايتىشتى. ئۆستەڭ كۆۋرۈكىدىن ئۆتۈۋاتقاندا مە-
ھەللىدىن ئاتلىق چىقىپ كەلگەن رۇستەم ئۇلارنى كۆۋرۈك
بېشىدا توسۇدى. بايۋەچچىنىڭ كۆزى قىزىل كۆڭلەك كى-

يېپ، قەلقە ياغلىق چىگكەن، ئۇششاق ئۆرۈمە چاچلىق
ھېۋنەمگە تىكىلدى. ھېۋنەم قولىدا چىرايلىق گۈل دەستە
تۇتۇۋالغان، قۇلىقىغا كاككۇكگۈلى قىسىۋالغاندى. ئۇ
مۇڭلۇق ئاۋاز بىلەن ناخشا ئېيتاتتى:

تاغدا ئېچىلىپ قايتۇ،
سېرىق سەبدە بىلەن چۇغلۇق.
كۆڭلۈمگە ئازار بەرمەڭ،
مېنىڭ كۆڭلۈم سۇنۇق - مۇڭلۇق.

قىزلار يېقىنلاپ كەلگەندە ئاق شايى كۆڭلەك ئۈستىدىن
قارا پوتا باغلىغان، مالخايىنى چېكىسىگە كىيگەن رۇستەم
ئالا تايىنى دېۋىتتى.

— ھېۋنەم، قولىڭىزدىكى گۈللەر ئەجەب چىرايلىققۇ،
كىمگە ئاتاپ تىزدىڭىز؟ — دېدى ئۇ. ئۇنىڭ تىلى سېمىز
ئىدى.

— ئىگىسىگە! — دېدى ھېۋنەم.

— ئىگىسىگە؟ ماڭمۇ؟

— قايسى يۈزۈڭ بىلەن «ماڭمۇ» دەۋاتىسەن ئۇيالىماي-
دىغان؟ . . . سەن تايىتاڭغا بېرىدىغان گۈل نەدىكەن؟
ھېۋنەمنىڭ سۆزلىرى رۇستەمنىڭ ئاچچىقىنى كەل-
تۈرگەندى. شۇڭا ئۇ چاقچاق ئارىلاش قامچىنىڭ ئۈچى
بىلەن ئۇنىڭ پېشانىسىگە نوقۇدى.

— ھەي قىز، زەھەر تىلىڭنى تارتىپراق سۆزلە.

— ھوي دوغداق، نوقۇيدىغان ئادىمىڭنى تېپىپ نوقۇ.
رۇستەم ھىجىيىپ تۇرۇپ، قامچا بىلەن ھېۋنەمنىڭ

قەلقە ياغلىقىنى ئېلىپ ئېلىۋالدى.
— ھوي دوغداق، ياغلىق سالاتتىڭمۇ بېشىڭغا؟ ئەكەل
ياغلىقىمنى!
رۇستەم قىزنىڭ سۆزىگە قۇلاقمۇ سالماي ئېتىنى دۋىتتە.
تى.

قەلقە ياغلىق قامچىنىڭ ئۈچىدا ساڭگىلاپ تۇراتتى. ئات
كۆۋرۈككە بېرىشىغا قەلقە ياغلىق ئۆستەڭگە چۈشۈپ ئېقىپ
كەتتى.

بۇ ئۆستەڭ ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى تاغ
باغرىدىكى مەھەللىلەر، ئېتىزلار ئۈچۈن قېزىلغان بولۇپ،
ئاق ئۆستەڭ قېزىلغاندىن كېيىن ئانچە ئىشلىتىلمەيدىغان
بولغانىدى. بۇ يىل ئىلى دەرياسىنىڭ سۈيىنىڭ كۆپىيىشىگە
ئەگىشىپ، بۇ ئۆستەڭدىمۇ سۇلىق ئېقىۋاتاتتى، ئۆستەڭ
چوڭقۇر ئىدى. شۇڭا ھېۋىزەم سۇغا چۈشەلمەي قەلقە ياغلىققا
ئەگىشىپ يۈگۈرۈپ كېلىۋاتاتتى. دوستلىرى بولسا كۈلۈپ
تۇرغان رۇستەمنى تىللىشىپ ئۇنىڭ كەينىدىن كېلىشىۋاتاتتە.
تى. ھېۋىزەم پات - پات:

— ۋاي ئىسىت، قەلقە ياغلىقىمنى ئېقىتىۋەتتى! —
دەپ ۋارقىرايتتى.

ھېۋىزەم ئۇدۇلغىراق كەلگەندە سادىر ئۇنىڭ نېمىگە
يۈگۈرۈۋاتقانلىقىنى دەرھال بىلدى - دە، كۆڭلەك، چورۇق -
لىرىنى سېلىپ تاشلاپ سۇغا سەكرىدى. چۈنكى قەلقە ياغلىق
ھېۋىزەمگە مەرھۇم ئانىسى روشەنخاندىن قالغان يالداما ئىدى.
سادىر قىزنىڭ قەلقە ياغلىقىنى تويغىچە ساقلىشىنى ۋە
تويىدا سېلىشىنى ئارزۇ قىلغانىدى.

تاغ سۈيى شىددەتلىك ئاقاتتى، شارقىرايتتى، دولقۇندە.

لىرى سادىرنى ئارقىغا ئىتتىرەتتى. بىراق سادىرمۇ بوش كەلمەي غۇلاچ ئاتاتتى، ئوقچۇپ ئۈزەتتى. سۇ ئۇنىڭ يۈزىگە ئۇرۇلۇپ، ئېغىز - بۇرىنىغا كىرىپ كېتەتتى. ئۇ ئاخىرى قەلە ياغلىقنى سۈزۈۋالدى - دە، ئۈزۈپ بېرىپ ئۇ قاتتىكى سۆگەتنىڭ ساڭگىلاپ تۇرغان شاخلىرىغا ئېسىلدى. ئۇ سۇغا يېرىم چۆكۈپ تۇرۇپ، ياغلىقنى قىزغا تەڭلىدى. يالاڭ ئاياغ ھېۋىزەم يېتىپ كەلدى. ئۇ سادىرنىڭ بۇ ئىشىدىن تولمۇ خۇش بولۇپ كەتكەنىدى.

— رەھمەت، سادىر ئاكا! — دېدى قىز ياغلىقنى ئېلىۋېتىپ، — رەھمەت سىزگە. . .

ھېۋىزەم ئۇنىڭغا قاراپ كۈلۈمسىرەيتتى، سادىرمۇ ئۇ-نىڭغا تىكىلىپ قاراپ كۈلۈمسىرىدى. بۇنداق مەنىلىك قا-راشتىن ئۇيالغان قىز قەلە ياغلىقنى ئېلىپ كەينىگە ياندى. ئۇ خۇشاللىقىدىن كېيىكتەك تاقلاپ ماڭاتتى.

قوشاقچى

بۇ كۈنلەردە ھېۋىزخاننىڭ قولى زادىلا ئىشتىن بوشىمىدى. ئاتا - بالا ھەير يىلى باھاردا ئىشىك ئالدىغا گۈللۈك قىلاتتى. بولۇپمۇ ھېۋىزخان ئانىسى روشەنخاندىن ئايرىلغاندىن كېيىن بۇ گۈللۈككە بەكمۇ ھېرىس بولۇپ قالغانىدى. گۈللۈكتە رەڭمۇ رەڭ ئېچىلغان مودەنگۈللەر ھېۋىزخان ئائىلىسىگە ئانا ھىدىنى بېرەتتى. شۇڭا ئۇ مودەنگۈللەرنىڭ سولمىشپىراق قالغانلىقىغا قاراپ تولىمۇ ئېچىندى. گۈللۈككە قاپاقتا سۇ توشۇپ قويۇپ كۆردى، ئامال بولمىدى. ئاخىرى ئۇ سۇ بېشىغا باردى. بىر ئېرىق سۇ موللىتوختىيۈز بېگە - نىڭ يېرىگە ئېقىۋاتاتتى. ھېۋىزخان ئۇنىڭدىن ئازراق ئې - چىق ئېچىپ گۈللۈك تەرەپكە باشلاپ قويدى. سۇ گۈللۈككە تېخى يېتىپ كەلمەستىنلا ئۆستەڭ تەرەپتىن ۋارقىراشقان ھالدا ئۈچ چېرىك بىلەن كۆكبېشى ھاسىراپ - ھۆمۈدىشىپ گۈللۈك تەرەپكە يېتىپ كەلدى - دە، «تۇغاننى بۇزدۇڭ!» دېيىشكىنچە قىزغا ئېسىلىۋالدى. ۋارقىراش - جارقىراشلا - رنى ئاڭلاپ سادىق ئاكا شۇ ھامان پەيدا بولدى. چېرىكلەر سادىق ئاكىنى باغلاپ، ئۇدۇل ئۆستەڭ بېشىغا ھەيدەپ ماڭ - دى. «ھايت - ھۆيت» دېگۈچە قىزنىڭ قارشىلىقىغا قارىماي سادىق ئاكىنى تۇغانغا باستى. قىزنىڭ يۈرەكىنى لەختە -

لەختە قان قىلغۇچى نالىسىدىن پۈتۈن زېمىن تەۋرەپ كەتكەن-
دەك بولدى. بۇنى ئاڭلاپ پادا بېقىۋاتقان سادىر ھەممىدىن
ئاۋۋال يېتىپ كەلدى - دە، ئىككى چېرىكىنى كالا سوقۇش-
تۇرغىنىچە ھالسىزلىنىدۇرۇپ تۇغانغا باستى. قالغان ئىككى-
لەن بەدەر قېچىشتى.

كۈن يېتىپ نامازشام ۋاقتى بىلەن چېرىكلەر توپ -
توپى بىلەن كېلىپ، يېزىنى قورشىدى. ئۇلارنىڭ سادىرنى
ئىزدەپ كىرمىگەن چاشقان ئۇۋىسىلا قالغانىدى. ئاخىر ئۇنى
يوشۇرۇپ قويغان ھېۋىزخاننى قىيناشقا باشلىدى. ئات ھا-
زىرلاپ ئارقان تەييارلاشتى. ئۇلار سادىرنىڭ نەدىلىكىنى
ئېيتىپ بەرمىسە قىزنى ئاتقا سۆرتىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى.
ئەمما قىزدىن زۇۋان چىقمىدى. ئاتقا سۆرتىشكە تايىن تاپ-
قان چېرىكلەر سادىق ئاكىنىڭ ئۆيىنى قايتا ئاخشۇرۇشقا
باشلىدى. سادىر ئۆگزىدىكى بىدىنىڭ ئارىسىغا مۆكۈۋالغاچقا
چېرىكلەر ئۇنى تاپالمىدى. ئۇلار قايتىپ چىقىپ قىزنى ئاتقا
سۆرەتمەكچى بولۇۋاتقاندا سادىر مەردانە قىياپەتتە ناخشا ئېي-
تىپ ئۆگزىدىن سەكىردى. :

ئۆلتۈرسەڭ مېنى ئۆلتۈر،
زۇلۇم سالما خەقلەرگە.
ئوغۇل بالا مەن سادىر،
تېتالايمەن مەن سەنلەرگە.

چېرىكلەر شۇ ھامان ئۇنى تۇتۇپ ئېلىپ مېڭىشتى.
سادىر پەرۋاسىز ھالدا چېرىكلەرنىڭ ئالدىغا چۈشۈپ ماڭدى.
ئەمما ئۇنىڭ ئېيتىۋاتقان ناخشىلىرى يۇرت ئەھلىنى كۈچلۈك

ھاياجانغا سالدى:

ئاخشىمى ياتار چاغدا،
سالغىلى كىگىز قېنى؟
بۇ جاندىن ئۆتۈپ كەتتى،
زالملارنىڭ قىلغىنى .

ئىزدەشكە پۇرسەت بەرمەي،
زالىم قامچىلىق چىقتى .
بۇ دەردلەرگە چىدىماي،
سادىر ئاتلىنىپ چىقتى .

سادىرنىڭ تۇنجى ناخشىسى ئەنە شۇنداق ۋۇجۇدقا چىقتى .

1814 - يىلى قىشتا قاتتىق سوغۇق بولۇپ، قار قېلىن ياغدى . باھار كېلىشى بىلەن يەر - جاھان بىردىنلا ئېرىپ، ئېرىق - ئۆستەڭلەرگە سۇ پاتماي قالدى . قاش دەرياسىدىن تاشقان سۇلار ۋە تاغ سۇلىرى ئېتىز - ئېرىقلارنى ۋەيران قىلدى . ئاساۋ سۇ خۇدىيار يۈزى تەرەپتىن غۇلجا شەھەر قەلئەسىگە تۆۋەنلەپ چۈشۈپ، دۆڭيامۇلىنىڭ ئۈستۈنكى تەرەپىدىكى ئويۇپ كىرىپ كەتتى . سېپىل يېرىلىپ دۆڭيامۇلىغا دەخلى يەتتى . نەتىجىدە ھۆكۈمەت يامۇلىغا سولانغان بىر قەدى سىم مەھبۇسلارنى رېن داربېنىنىڭ يامۇلى (غۇلجا شەھەر يامۇلى) غا يۆتكەپ، قالغان بىر قىسمىنى بوشتىۋەتتى . قويۇپ بېرىلگەنلەر ئىچىدە سادىرمۇ بار ئىدى . ئۇ شۇ يىلى كۈزدە ئۆز يېزىسىغا قايتتى . سادىر ئۆزىنىڭ دۆڭيامۇلىغا

قامالغانلىقى توغرىسىدا مۇنۇ قوشاقنى توقۇپ چىقتى:

سادىر دەپ ئېتىم يامان،
ئون بەش ياشتا ئاتالغان.
دەسلەپكى تۇتۇلغاندا،
دۆڭيامۇلغا سولانغان.

سادىر پالۋان

بۈگۈن تاڭ سەھەردىلا قەدىمىي ناغرىخاندىن ياغرىغان جۇشقۇن ناغرا - سۇناي ئاۋازى پۈتكۈل ئەتراپنى خۇش ناۋاغا چۆمدۈردى. ناغرىخاننىڭ ئاستىنى تەرىپىدىكى ئۆستەڭنىڭ ئىككى قاسنىقىدىكى چىمەنلىك سەينادا ئوقەتچىلەر ئالدىن ئورۇن ئىگىلەشكەندى. سەينادا ئادەملەر توپى بارغانسېرى كۆپەيمەكتە ئىدى. كۈلكە - چاقچاق، ناخشا - ساز، قىمقاس - چوققانلار پۈتۈن مەيداننى قاپلىغانىدى. ئۇزاقتىن بۇيان كۆ-رۈشمىگەن ئۇرۇق - تۇغقان، يارۇدوستلار بۇ يەرگە جەم بولۇپ، ھال - ئەھۋال سورىشىپ مۇڭداشماقتا ئىدى. چاچ-لىرىنى ئۇششاق ئۆرۈگەن، گۈللۈك شايىلاردىن كۆڭلەك كىيگەن قىزلار سۇ بويىدىكى دەرەخلەرگە ئىلەڭگۈچ سېلىپ ئۇچۇشاتتى. ئۇلارنىڭ چۇرقىرىغان، ئاق سۈرۈپتىن تىكىلگەن بۇرۇتلىرى ئەمدىلا خەت تارتقان، ئاق سۈرۈپتىن تىكىلگەن يەكتەكلىرىنىڭ ياقىلىرىنى ئېچىۋەتكەن، يېشىل شايى پوتا باغلىغان يىگىتلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلاتتى. ئۇلار ئۆردەك ئوۋلىغاندەك، قىز - چوكانلارنى مارىشىپ يۈرەتتى. يۇرت - يۇرت-تىن ئەكەپلىنگەن مەكتەپ بالىلىرى ئۇستازلىرىنىڭ رىيا-سەتچىلىكىدە تەكشى ئاۋاز بىلەن «نورۇزنامە» نى ئوقۇشاتتى.

ھەر كىشى پەرزەنتىنى داخىل ئەيلىسە،
شول كىشى تاپۇر كامالەت ۋەھىمە يېمەي ھەر زامان.
چۈنكى ئازاد - ھۆرلۈكنىڭ نىشانىدۇر پەن - ئىلىم،
پانىي دۇنيا، جەننىتى - مەرىپەتتۇر ھەرقاچان.

بۇنىڭغا ئۇلاپلا قۇرامىغا يەتكەن بىر توپ ياشلار نورۇز
بىيىتىنى ئوقۇشقا باشلىدى:

يىل بېشى نورۇز كەلدى كۈلۈپ كۈندەك،
قارا قىش، جۈت تۇماننى سۈرۈپ بىردەك.
قىز - چوكانلار ياسانغان قىزىگۈلدەك،
ھەممىنىڭ مۇرادى بىر پەيزى سۈرمەك،
بارچە خۇش خۇي مەرىكىگە كەلدى بۈگۈن.

.....

گۈرۈلدەپ ساماغا كۆنۈرۈلگەن بۇ ئاۋازلار ئىچىدە ئاجا-
يىپ جاراڭلىق، ساپ - يېقىملىق بىر ئاۋاز ئالاھىدە ئاڭلىد-
نىپ تۇراتتى. كىشىلەر ۋۇجۇدىغا ھۇزۇر بەخش ئېتىۋاتقان
بۇ ئاۋازنىڭ كىمىنىڭ ئىكەنلىكىنى بىلگۈسى كېلىپ، بىر - بىر-
دىن سورىشاتتى:

— جاراڭلاپ چىقىۋاتقان يېقىملىق ئاۋاز كىمنىڭ؟

— پاھ، كاككۇك ئاۋازىدەكلا ئاڭلىنىدۇغۇ؟

— ئاجايىپ ساز - ھە؟

— ھېلىقى سادىرنىڭ ئاۋازى بولمامدۇ.

— قايسى سادىر؟ قايسى يۈزىدىن ئۇ؟

— ھېلىقى ئۈچ چېرىككە تەڭ كەلگەن پالۋانچۇ.

سادىرنىڭ پالۋان نامىنى ئاڭلىغان، ئەمما ئۇنى كۆرمىدى.
گەنلەر ئۇنى بىر كۆرۈش ئىستىكىدە سورىشاتتى.
— قايسى ئۇ؟ ماڭا كۆرسىتىپ قويۇڭ.
— سادىر قايسىكەن؟
— ئاۋۇ يېڭى ئاق مالخاي كىيگەن يىگىت شۇ.
— پاه، ھەممىدىن بەستلىك تۇرمامدۇ بۇ يىگىت.
كىشىلەر سادىرغا ھۆرمەت، سۆيۈنۈش ئىچىدە تىكىلەتتى.
تى.

— بۇ پالۋان قوشاقنىمۇ ياخشى ئېيتىدىكەن - ھە؟ —
دېدى ئۇنىڭغا زوقلىنىپ قاراۋاتقانلارنىڭ بىرى.
— ئۆزۈم ئۇستا قوشاقچى.
— ئاۋازىمۇ سازكەن. . .

— ئۇ ناخشىنىمۇ شۇنداق ياخشى ئېيتىدۇ، ئادەمنىڭ
ئاڭلىسا ئاڭلىغۇسى كېلىدۇ.

چېلىشىش باشلىنىشى ھامان مەيداننى قىقاس - چۇقان
قاپلىدى. ئون نەچچە پالۋان مەيدانغا چۈشۈپ كۈچ سىناشقاندا.
دىن كېيىن، موللىتوختىيۈزى دېھقانلىرى ئۆزىنى قاچۇرۇپ
بىر چەتتە ئولتۇرغان سادىرنى ئىتتىرىپ مەيدانغا چىقاردى.
ئۇلار:

— مانا بىزنىڭ پالۋىنىمىز، قېنى ئۇنىڭ بىلەن كىم
چېلىشىدۇ؟ — دېيىشتى.

سادىر مەيدانغا چۈشۈشى بىلەنلا ئۇنىڭ تاماشىسىنى
كۆرگۈچىلەر كۆپەيدى. توپلىشىپ تۇرغانلار بىر - بىرىنى
ئىتتىرىشىپ ئالدىغا ئۆتۈشكە ئىنتىلىشتى. ئۇنىڭ بىر ئۆزى
ئۈچ چېرىكىنى ئۇرغانلىق ھېكايىسى باشقىلارنى چۆچۈتسە
كېرەك. ھە دېگەندە ھېچكىم ئۇنىڭ بىلەن چېلىشىمەن دەپ

مەيدانغا چۈشمىدى.

— قېنى قايسىڭلار چىقىسىلەر؟ — دېدى سادىرنى
مەيدانغا ئاچىققانلاردىن بىرى.

— مېنىڭچە، — دېدى سادىر ئۇنىڭ سۆزىگە جاۋاب
كۈتمەستىن، — چېلىشىش بىرنى بىرى يىقىتىش، يەنى
بىرى بىرنى يېڭىش دېگەن سۆز. يىقىتقان خۇشال بولسا،
يىقىلغان ئىزا تارتىپ، كۆپچىلىك ئارىسىدا خىجىللىقتىن
باش كۆتۈرەلمەي قالدۇ. . . شۇڭا مەن چېلىشماي باشقىچە
ئۇسۇلدا كۈچ كۆرسەتسەم نېمە دەيسىلەر؟

كۆپچىلىك يۇرت ئاقساقاللىرىنىڭ بىرنىمە دېيىشىنى
كۈتۈپ تۇرۇشتى. بىر يەرگە يىغىلىپ ئولتۇرغان ئاقساقاللار
ئۆز ئارا پىچىرلاشقاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن قەمد-
رىدىن خەلىپە:

— پالۋان ئۆزى بىلىپ ماھارەت كۆرسەتسۇن، — دەپ
چوڭلار ئۈچۈن ئىجازەت بەردى. سادىر:

— ئۇنداق بولسا مەيدانغا يوغان، كۈچلۈك ئات بىلەن
ئۈچ پالۋان كەلتۈرسەڭلار، — دېدى.

سادىرنىڭ تەلىپى دەرھال ئورۇندالدى: ھارۋا شوتىسىغا
لىق كەلگۈدەك سېمىز تورۇق ئات بىلەن ئۈچ پالۋان مەيدانغا
ھازىر بولدى. ئون نەچچە ياشلاردىكى بىر بالىنى ئاتقا مىندۈ-
رۇپ ئارغامچىنى ئاتنىڭ قۇيرۇقىغا باغلىدى. بالا ئاتنى
قامچىلاپ ماڭدۇرغاندىن كېيىن، ئۈچ پالۋان ئارغامچىنى
تارتىپ ئاتنى توختاتماقچى بولدى. ئات باشتا قوزغىلامدى،
كېيىن بىر كۈچەپلا ئۇلارنى سۆرەپ كەتتى. توپلىشىپ تۇر-
غانلار پاراققىدە كۈلۈشتى. كېيىن سادىر مەيدانغا چۈشۈپ،
ئات ئۈستىدىكى بالغا ئاتنى قامچىلاشنى ئېيتتى. ئات تازا

يورغىلاپ كېتىۋاتقاندا سادىر ئاتنى يانداپ بېرىپ ئۇنىڭ قۇي-
رۇقىغا ئېسىلدى ۋە تىرەجەپ تۇرۇۋالدى. ئات قوزغىلامد-
دى. ئۇ خېلىغىچە كۈچەپ بېقىپمۇ سادىرنى قوزغىتالمىدى - دە،
يېڭىلىگىنىگە تەن بەرگەندەك جىم تۇردى. بۇنى كۆرۈپ تۇر-
غان خەلق توپى ھاياجاندىن تەۋرەندى. پالۋاننىڭ شەنىگە
ئالغىش ياڭرىتىپ، بارىكالا ئېيتىشتى:

— ياپىر، نېمىدېگەن كۈچ - ھە؟!

— قاراڭلار، مىخلاپ قويغاندەك تۇرۇشىنى ئۇنىڭ.

— شۇنچە يوغان ئات قىمىر قىلماي قالدى - ھە?!

موللىتوختىيۈزىنىڭ قىران يىگىتلىرى مەيدانغا بۆسۈپ
كىرىپ سادىرنى قۇچاقلاشتى...

ئاشپەزلىر ئەتىگەندىن بېرى ئەجىر قىلىپ، قېزا، قوي-
نىڭ كالا - پاقالچىكى، توخۇنىڭ تاشلىقى، قۇربانلىق
قوينىڭ سۈرلەنگەن گۆشى، قۇرت ۋە يەكەن، قاغىلىق جىگ-
دىلىرىنى سېلىپ ئەتكەن نورۇز ئېشى قازان - قازانلاردا
قاينىدى. نورۇز ئېشىغا سېلىنغان ئاشكوۋكى، پىننە ۋە رەي-
ھاننىڭ پۇرىقى مەزىلىك پۇرايتتى. ئەر - ئاياللار ئايرىم
سورۇن تۈزۈپ ئولتۇرۇشۇپ «ھەپتە سالام» (نورۇزلۇق
تائامغا بېرىلگەن دىنىي ئىسىم - ئا) نى ئىچىشىپ ئاشپەز-
لەرگە رەھمەت ئېيتقاندىن كېيىن ئۆي - ئۆيلىرىگە قايتىش-
تى.

* * *

ھىجرىيە 1230 - يىلى (مىلادىيە 1815 - يىلى)
نورۇز ئايىمى موللىتوختىيۈزىدە ئوبدان قارشى ئېلىندى.
بۇ كۈن ئەسلىدە ئۇيغۇرلارنىڭ كۈنچە يىل بېشى بولۇپ،
ھەر يىلى 21 - مارتتا مەرىكە قىلىناتتى. ئىلى ئۇيغۇرلىرى

ئىلىنىڭ ھاۋارايىغا ئاساسەن بۇ مەرىكىنى ھەر يىلى 5 -
ئاينىڭ 5 - كۈنى ئۆتكۈزەتتى. بۇ قېتىمقى مەرىكىگە سادىر -
مۇ قاتناشتى.

مەرىكە مەيدانىدا ناخشا - ئۇسسۇل، بېيىت ئوقۇش،
چېلىشىش، ئات بەيگىسى قاتارلىق ئويۇنلارنىڭ ھەممىسى
بولدى. ئەمما سادىر ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسىغا قاتناشمىدى.
ئويۇنچىلار ئۇنى ھەممە ئويۇن تۈرلىرىگە تەكلىپ قىلدى.
نېمە ئۈچۈندۇر سادىر ئۆزىنى بىر تۈرلۈك قايغۇ - ھەسرەت
ئىچىدە قالغاندەك ھېس قىلاتتى. مەيداندا ھەرقايسى يۈزلەر -
نىڭ بېيىت - قوشاقچىلىرى مۇسابىقىگە چۈشۈۋاتاتتى.

موللىتوختىيۈزلىكلەر سادىرنى كۆرسەتتى، لېكىن
يۈزبېگى ئانچە قىزىقىپ كەتمىدى. يۈزلەرنىڭ بېيىتچىلىرى
ھە دەپ يۈز بېگىگە ھەزىل قىلىشقا باشلىدى. بۇ چاغدا
موللىتوختىيۈزبېگى ئۇلارنىڭ ھەزىللىرىگە چىدىيالماي قال -
دى. خەلق سادىرنى يەنە ئوتتۇرىغا چىقىشقا زورلىدى. ئۇ
ئوتتۇرىغا چۈشتى. ئۇ يەنە بىر مىنۇتچە ئۇن چىقارمىدى.
ھەممەيلەن ئۇنىڭغا دىققەت بىلەن قاراشماقتا ئىدى. تۇيۇق -
سىز ئۇنىڭ كاللىسىغا زالىملارغا بولغان غەزەپ - نەپرەتنى
مۇشۇ پۇرسەتتە دەۋېلىش خىيالى كەلدى.

شۇ پەيتتە موللىتوختىيۈزبېگىنىڭ ئوغلى رۇستەم ئۇ -
نىڭغا خىرىس قىلىشقا باشلىدى. يۈزبېگىنىڭ شۇملۇق يې -
غىپ تۇرغان نەزىرى سادىرغا قادالغانىدى. ئاخىر ئۇ رۇستەم
بىلەن بەسكە چۈشۈپ، ھەش - پەش دېگۈچە رۇستەمنى
ئوسال ھالغا چۈشۈرۈپ قويدى. خەلق تەتەنە قىلدى. بايلار
ئاچچىق ئەلەمدە تولغىنىپ كەتتى.

— بۇ دەيۈزلەرنىڭ قولىدىن ھەر بالا كېلىدۇ. دەۋاتقان -

لىرىنى كۆرمەمدىغان، زەھەر، زەھەر!
— يارايىسەن، سادىر. سەن بىزنى پۇخادىن چىقىرالايدى.
سەن جۇمۇ!

بۇ ئوخشاشمىغان سادالار مەيدانى بىر ئالدى. خەلق
خۇشال - خۇرام ئويناشتى. شۇنداق قىلىپ، شۇ كۈنكى
نورۇز بايرىمى ئاخىرلاشتى. يولدا كېلىۋېتىپ رۇستەمنىڭ
ناھايىتى شاش جەرەن يورغىسى ئۈستىدە گەپ قىزىپ كەت-
تى. رۇستەم:

— كىم مېنىڭ جەرەن يورغامنىڭ قېشىغا كېلەلەيدۇ؟
ئۇنىڭ يېنىغا كېلەلمىگەن ئادەمگە ئالتۇن كەمەرلىك ئېگەر - جاب-
دۇقلىرى بىلەنلا بۇ يورغامنى بېرىمەن، قېنى كىم كېلەلەي-
دۇ؟ — دېدى تەكەببۇرلىق بىلەن كېرىلىپ.

— كىچىك بېگىم، سىلنىڭ جەرەن يورغىلىرىنىڭ
قېشىغا بىز كېلەلمىگەن بىلەن كېلەلەيدىغان سادىردەك كى-
شىلىرىمىز بار، — دەپ ماختاندى ئارىدىن بىر دېھقان.
— سەن سادىرنىڭغا ئېيتىپ قوي، ئاخشاملىققىلا جەرەن
يورغامنى ئەكېتەلسە ئۇنىڭ بولسۇن، ئۇنداق بولمايدىكەن،
مەن ئۇنىڭ ھېۋىزە خېنىمنى كېچىلەپ ئەكېتمەن، —
دېدى رۇستەم پوپۇزا قىلىپ.

بۇ گەپ سادىرنىڭ قۇلىقىغا يەتتى. ئۇ شۇ كۈنى كەچلىد-
كى قەستەن ئۇنىڭ جېنىغا تېگىش ئۈچۈن موللىتوختىيۇز
بېگىنىڭ ھويلىسىغا چۈشتى، ھويلا بوسۇغىسىدا ئىككى ئىت
ياتتى. سادىر خېمىر ئارىسىغا ئاتنىڭ قىلىنى تىقىپ ئۇنى
دەرەخ ئۇچىغا ئارتىلدۇرۇۋالغان ئارقاننىڭ بىر ئۇچىغا باغ-
لانغان سامان سېۋىتىگە سالدى. ئىتلار خېمىرنى يېيىش
ئۈچۈن ئالدىغا چۈشۈرۈلگەن سېۋەت ئىچىگە چۈشتى. ئىتلار

خېمىرنى يېيىشكە باشلىغاندا سادىر سېۋەتنى دەرەخكە تارتىپ باغلىۋەتتى. ئىتلارنىڭ ئاۋازى ئۆچتى. سادىر ئىچكىرىدىكى ھويلىغا كىرگەندە ھويلىدا جەرەن يورغا باغلاقلىق تۇراتتى، سادىر ئەتراپنى بىر قۇر كۆزىتىپ چىقتى.

يېقىنلا يەردە ياتقان رۇستەم چالا ئۇيقۇدا كېرىلىپ قويدى. سادىر ئالدىنلا تەييارلاپ قويغان كىرىمنى خۇرجۇندىن چىقىرىپ، ئوت يېقىپ سۇپا تەرەپكە قويۇۋەتتى. قاراڭ-غۇ كېچىدە كىرىپە چوڭ بىر پارچە ئوت بولۇپ كۆرۈندى. كىرىپە يېقىنلاشقانسېرى ئەندىشىلىك خىياللاردا خەۋپسىرەپ بېشىنى كۆتۈرگەن رۇستەم قورققىنىدىن «سۇبھاناللا» نى مېڭ قېتىم تەكرارلاپ، بېشىنى قايتا پۈركەپ يېتىۋالدى.

سادىر شۇ كېچە يۈزبېگى ھويلىسىدىن جەرەن يورغىنى ئاچىقىپ كوچىغا قويۇپ بەرگەندە رۇستەمنىڭ تۈنۈگۈنكى چوڭ سۆزلەشلىرىنى ئاڭلىغانلار ئۇنى كېلىشتۈرۈپ مەسخىدە رە قىلدى.

ئەل جېنىغا ياتقان «ۋاڭخۇلۇ» ئالۋىنى

شۇ ئىش بولۇپ ئەتىسلا «ۋاڭ خۇلۇ ئالۋىنى» دەپ ئاتالغان ئالۋان چىقىپ، يېزىدىكى ياراملىق ئەرنىڭ ھەممەسى كۈرەگە ھەيدەپ مېڭىلدى. موللىتوختىيۈزبېگى ئېغىر كېسەل بولۇپ ياتقان خۇشەخمەتنى قالدۇرۇپ، سادىرنىمۇ ئالۋانغا ئېلىپ ماڭدى.

1816 - يىلى ئىلى دەرياسى زور تاشقىن پەيدا قىلدى. ئۇشتۇمتۇت كەلگەن بۇ تاشقىن دەريا بويىغا سېلىنغان كۈرەگە تەھدىت سالدى. كۈرە — مانجۇ خانلىقىنىڭ شىنجاڭدىكى مەركىزىي شەھىرى بولۇپ، ئۇنىڭغا خان تەيىنلىگەن پەۋقۇلئاددە قوماندان مىڭ رۇي گېنېرال سۈپىتىدە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. ئۇ ئىنتايىن زالىم، ۋەھشىي ئادەم ئىدى، 1760 - يىللىرى جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئىككى مىڭ ئۆيلۈك دېھقاننى كۆچۈرۈپ چىقىپ ئىلىغا ئورۇنلاشتۇرغان؛ غۇلجا، چىلپەڭ-زە، بايانداي، سۈيدۈڭ، چىڭسوخوزا، لوسىگۇڭ، قورغاس قاتارلىق توققۇز قەلئەنى سالدۇرۇپ، قىرىق كۋادرات كىلومېتىردىن ئارتۇق سېپىل سوقتۇرغان ۋە چاپچال، ئاقئۆس-تەڭگە ئوخشاش چوڭ ئۆستەڭلەرنىمۇ چاپتۇرۇپ، دېھقانلارنى زار قاقشاتقانىدى.

«مىڭ جياڭجۇن» دېسە يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە ھەممىسى «خۇدا زاۋالىنى بەرسۇن» دەپ قارغايتتى. جۇڭغارىيە خانلىقىدىن قالغان موڭغۇللارنىڭ ئىلى دەريا ۋادىسىدىكى يالغۇز بۇتى (كۈرەسى) ئورنىغا سېلىنغان بۇ كۈرە گېنېرالنىڭ نەزىرىدە ئالتۇن ئوردا ئىدى. ئۇنىڭغا ھازىر دەريا تاشقىنى خەۋپ تۇغدۇرۇۋاتاتتى. شۇڭا بۇ گېنېرال ھەرقايسى يۈز بەگلىرىگە: «بۇ ئوردىنى ساقلاش جانىجان ۋەزىپە، بىر ھەپتە مۆھلەت بېرىمەن، مىڭ كىشىلىك ۋاڭ-خۇلۇ ئېلان قىلىمەن، ئۇلۇغ خاننىڭ بىرمۇ ئۆيى، بىرمۇ ئادىمى چىقىم بولمىسۇن. ۋەزىپە مەن دېگەندەك ئادا بولمىسا كالاڭلار ئېلىنىدۇ» دەپ پەرمان چۈشۈردى.

«ۋاڭخۇلو» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى، سۇنى كەينىگە ياندۇرۇش دېگەنلىك بولىدۇ. مانجۇ ھۆكۈمىتى ئىلى دەريا-سىدا يىلدا بولۇپ تۇرىدىغان سۇ تاشقىنىنى تىزگىنلەش ئۈچۈن دېھقانلارنى ھەر يىلى بىر قېتىم ھاشارغا سالاتتى. بۇ، 1815 - يىلىدىن باشلاپ شۇ نام بىلەن ئاتىلىپ، دېھقانلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان قانۇن بولۇپ بەلگىلەنگەنىدى. قانۇن بېكىتىلگەن يىلى سادىر باشلىق ھاشارچىلار خان كۈ-رەدە ۋاڭخۇلوغا ئىشلىدى، بۇ چاغدا سۇ تاشقىنى تازا كۈچىدىپ كەتكەنىدى. ھاشارچىلار سۇنى ھەرقانچە قىلىپمۇ تو-سۇيالىمدى. يۈزلەردىن ھاشارچىلارغا باش بولۇپ كەلگەن يۈزبېگى، يايى، ئەمەلدارلار بۇ قىيىن ئىشقا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن بىرەر ئوڭۇشلۇق چارە تاپالىمدى. ئاخىر جياڭجۇن ئوردىسىدىن ۋاڭخۇلوغا باش قىلىپ بېكىتىلگەن ئامبالدىن مەسلىھەت ئېلىش قارارىغا كېلىشتى.

— دەرياغا بېسىلغان تۈرمەل توختىمايۋاتقان بولسا، — دېدى ئامبال كېڭەشتە، — قائىدە - يوسۇنۇڭلار بويىچە ئىش

قىلساڭلار بولىدۇ.

— چارسىنى قىلىۋاتقان بىر ئىش بار ئىدى، — دېدى
موللىتوختىيۇزىبىگى كېڭەشتە ئامبالغا يېلىنغاندەك قىلىپ، — سۇ
توختىماي قالغاندا، توختى، تۇرسۇن، تۇردى، تۇرغان ئات-
لىقلار بېسىلسىلا توختايدۇ، لېكىن...
— لېكىن — پېكىننى قويۇپ، شۇ بويىچە ئىش يۈرگۈ-
زۈلسۇن، — دېدى ئامبال كېكەچلەپ.
دەريا تاشقىنىنى توسۇش ئۈچۈن تۈرمەل مۇھىم ئىدى.
ھاشارچىلار توختىماي تۈرمەل باساتتى.
جاپالىق ئىش ئۈستىدە سادىر «تۈرمەل ناخشىسى» نىمۇ
ئىجاد قىلىپ ئۆلگۈردى:

تۈرمەلنى تۈرۈپ قويدۇق،
ھېكىم يايىدۇر باشلىق.
يايلار زۇلۇم سالسا،
بوزەك بولمىغىن قاشلىق.

تۈرمەلنى كۈچەپ باسقىن،
تۈرمەلنىڭ كۈچى كۆپتۈر.
ھەرقانچە غەيرەت قىلساق،
قورساقنىڭ جېنى يوقتۇر.

تۈرمەلنى ئېلىپ قاچسا،
دەريانىڭ سۈيى تاشقىن.
بىز تارتساق بۇ دەردلەرنى،
ئامبالنىڭ خۇيى چاشقىن.

نى مەردلەر ئۆلۈپ كەتتى،
تۈرمەلنىڭ قاشاسىدا.
جېنىمنى تىكىپ قويدۇم،
ۋاڭخۇلۇ ھاشارسىدا.

موللىتوختىيۈزبېگى بۇ قوشاقنى دەرھال ئامبالغا يەت-
كۈزدى ھەم سادىرنىڭ خەتەرلىك ئادەم ئىكەنلىكىنى ئالاھىدە
تەكىتلىدى. ئامبال كېڭەش ئەزالىرىغا ئۇنىڭدىن قورقماي
ئىش بېجىرىشنى تاپشۇردى.

ۋەزىپە تاپشۇرۇۋالغان موللىتوختىيۈزبېگى ئۆز يېزىد-
سىدىن كەلگەن سادىرنىڭ يېقىن ئاغىنىسى توختىنى دەرياغا
تاشلىماقچى بولدى. لېكىن سادىر بۇنىڭغا قارشى چىقتى.
— توختى ئاتلىقنى دەرياغا تاشلىسا تاشقىن توختىسا،
ئۇنىڭدىن ئۇلۇغراق توختى ئاتلىقلارنى دەرياغا تاشلىغاندا،
تاشقىن تېخىمۇ ئاسان توختايدۇ. بۇ ياخشى چارە ئىكەن.
ئەمىسە، موللىتوختىنى دەرياغا تاشلىسا تاشقىن تېخىمۇ تېز
توختايدۇ دەڭلار!

سادىرنىڭ بۇ سۆزى ئۇنىڭ يەنە تۇتقۇن بولۇشىغا سەۋەب
بولدى. چېرىكلەر ئۇنى شۇ زامان چەمبەرچاس قىلىپ باغلىد-
دى. ئارقىدىنلا ئۇنىڭ ئاغىنىسى توختىنى دەرياغا تاشلىدى.
باغلاقلىق تۇرغان سادىر ئۇنىڭغا چىدىماي مۇنداق دەپ قوشاق
توقۇدى:

دەريانىڭ سۈيى تاشسا،
توختى ئاتلىقنى تاشلايدۇ.
ھاشارچى ئۇنى كۆرۈپ،
خۇدايىمغا يىغلايدۇ.

دەريانىڭ سۈيى تاشسا،
خان كۈرەنى سوقماقچى.
ئەقلى يوق نادان بەگلەر
ھاشار بىلەن توسماقچى.

ياز بولسا بولار غەمكەن
ۋاڭخۇلۇنىڭ ئالۋىنى.
بۇ ھاشارغا باش بولغان
مانجۇلارنىڭ يامىنى.

بۇ ناخشىنى ئاڭلىغان چېرىكلەر سادىرنى ئىلى رېن
دارېن يامۇلىغا يالاپ ئېلىپ ماڭدى. ھاشارچىلار ئۇنىڭ
ناخشىسىنى ياد ئېيتىپ، «ۋاڭخۇلۇ ناخشىسى» دەپ ئۆزلى-
رى نام قويۇشۇپ ئېيتىشىپ قالدى.

خەلقنى ھالسىراتقان «خان ئات»، «خان كالا»، «خان قوي» تۈزۈمى

1814 - يىلى يېڭى بىر ئىقتىسادىي تۈزۈم ئورنىتىلغا-
ندى. بۇ تۈزۈم «دارخانلىق» تۈزۈمىدىن ھېچ پەرقى بولمى-
غان، بەلكى ئېكسپىلاتاتسىيە جەھەتتە «دارخانلىق» تۈزۈمىدىن
دىن ئېشىپ چۈشىدىغان «خان ئات»، «خان كالا»، «خان
قوي» تۈزۈمى ئىدى. بۇ تۈزۈم بويىچە ھۆكۈمەت ھېسابىدىن-
كى قويلار چارۋىچىلارغا تارقىتىلاتتى. بۇنىڭ بەدىلىگە چار-
ۋىچىلاردىن ھەر يىلى ھەر يۈز ساغلىقتىن توقسان تۆل، ھەر
يۈز ئەركەك قويدىن ئون قوي ئۆسۈم ئېلىناتتى. چارۋىچىلار-
غا ئىش ھەققى ئۈچۈن قوي ھەم ئىنەكنىڭ سۈت، قېتىقىدىن-
دىن باشقا ھەق بېرىلمەيتتى. ئات - كالىلار دېھقانلارنىڭ
ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ھېسابىغا تارقىتىلاتتى. بۇنىڭ
بەدىلىگە دېھقانلارنىڭ يىللىق مەھسۇلاتى ئۈچكە بۆلۈنۈپ،
ئۈچتىن ئىككى قىسمى ھۆكۈمەتكە ئېلىناتتى. بىر قىسمى
دېھقانلارنىڭ ئۆزىگە قالاتتى. ئات - كالىنىڭ پۈتۈن يىللىق
يەم - خەشكى دېھقانلارنىڭ زىممىسىدە ئىدى. مەيلى،
«خان ئات»، «خان كالا» ياكى «خان قوي» بولسۇن،

ھەممىسىدە ئۆلگەن، يىتكەن مال - چارۋىلار دېھقانلارنىڭ قەرزىگە يېزىلاتتى. «خان ئات»، «خان كالا»، «خان قوي» زادى ئۆلمەيتتى ۋە يىتمەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن پۇقرالار بۇنى «تۆمۈر ئات»، «تۆمۈر كالا»، «تۆمۈر قوي»... دېيىشەتتى. بۇ تۈزۈمنى يولغا قويۇش، مۇھاپىزەت قىلىش يۈزىسىدىن ھەر سۈمۈلغا ئون چېرىك، دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ھەر يۈزىگە ئالتە چېرىك قويۇلغان بولۇپ، چېرىكلەرنىڭ تەمىنا-تى يەنىلا خەلقنىڭ زىممىسىدە ئىدى.

يەر، سۈمۈ ئوخشاشلا ھۆكۈمەتنىڭ مۈلۈكى ھېسابلىدى. سۈ سېلىقى ئۈچۈن بىرىنچى قېتىم ھەر ئائىلىگە بىر دەندىن سېلىق بەلگىلەنگەنىدى.

1818 - يىلىنىڭ ئاخىرى، 1819 - يىلىنىڭ بېشىدا ئىلى ۋىلايىتى بويىچە چارۋا ماللار كېسەل بىلەن يۇقۇملايدى، دېھقانلارغا تارقىتىلغان «خان كالا» لاردىن ئۈچ يۈزدىن ئوشۇق كالا چىقىم بولدى. بۇ، ئىقتىسادىي جەھەتتە ۋەيران-چىلىققا ئۇچراپ كېلىۋاتقان دېھقانلار ئۈچۈن تېخىمۇ زور پالاكەت ئىدى.

چىقىم بولغان كالىلار ئىچىدە خۇشئەخمەتكە بېرىلگەن ئىككى «خان كالا» مۇ بار ئىدى. بۇ ھال ئۈچ يىلدىن بېرى ئاغرىق - سىلاق، تاياق - توقماقتىن قوتۇلالماي كېلىۋاتقان ۋە ئەللىك يىللىق قۇللۇق ھاياتىدا ئائىلىسى ئۈچۈن قىلچى-لىكىمۇ ئىقتىسادىي ئاساس تۇرغۇزالمىغان خۇشئەخمەت ئۇ-چۈن تولىمۇ ئېغىر كەلدى. بولۇپمۇ زوراۋانلارنىڭ ئۇنى ياتقان ئورنىدىن زەمبىلدە ئاچىققۇزۇپ، خالايق ئالدىدا ھا-قارەتلەپ، ئۆلگەن «خان كالا» نىڭ ھەققىنى ئىككى كۈن ئىچىدە تاپشۇرمىسا كالىلىسى ئېلىنىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرۇپ

پوپۇزا قىلىشلىرى تېخىمۇ جېنىغا تەگدى .
يوشۇرۇنۇپ يۈرگەن سادىر بۇ ئەھۋاللارنى ئاڭلاپ ۋە
كۆرۈپ چىداپ تۇرالمىدى . چۈنكى دېھقانلار « خان ئات » ،
« خان كالا » ، « خان قوي » تۈپەيلىدىن بىگۇناھ ئۆلتۈرۈلۈۋا-
تاتتى . ئۇلار ئۆز يۇرتىنى تاشلاپ ياقا يۇرتلارغا چىقىپ
كېتىشكە مەجبۇر بولماقتا ئىدى . يۇرتنىڭ بۇنداق ئاياغ
ئاستى قىلىنىشىغا چىداپ تۇرالمىغان سادىر تۆۋەندىكى قو-
شاقنى توقۇدى :

يۇرتنى باستى غەم - قايغۇ ،
ئۆي - بىساتىن ئايرىلدۇق .
خان كالا ، قوي ، ئات ئۇچۇن ،
ئىسسىق جاندىن ئايرىلدۇق .

باغلار بولدى زىمىستان ،
يۇرتۇم بولدى گۆرىستان .
سەرسانلىقتا تۆكۈلەر ،
يۈرەكلەردىن لەختە قان .

سادىر قانداق چىدىغاي ،
خان كالا ، قوي دەردىگە .
قاقمىسام مەن ئۆپكەڭنى ،
كۆرۈپ تۇر خان ، ئەتىگە .

يۇرت - زېمىنىدىن ئايرىلىپ ئىنسان ئاياغ باسمىغان
تاغ - ئېدىرلارغا كۆچكەنلەر ئارىسىغا سادىرنىڭ ناخشىسى

تارقالغان كۈننىڭ ئەتىسى ئۇلار يېڭى خۇش خەۋەر ئاڭلىدى
ھەم پۇل - مالغا ئېرىشتى. چۈنكى سادىر ئەل ئامانلىقى
ئۈچۈن مۇھىم بىر ئىش قىلغانىدى.

ئىلى تەۋەسىگە جايلاشقان يۈزلەرنىڭ ئالۋان - سېلىق
ھەم «خان كالا، قوي، ئات» تۈزۈمىدىن ئۈندۈرۈلگەن پايدىدە -
نى خەزىنىگە توپلايدىغان ئورۇننىڭ مۇقام شەھىرى ①
ئىكەنلىكىنى سادىر بىر ئامال قىلىپ بىلىۋالدى. خەزىنە
جايلاشقان ئورۇننى يۈزلەردىن چوڭ سۇ ئايرىپ تۇراتتى.
مانجۇ ئەمەلدارلىرى سۇغا ئاسما كۆۋرۈك سالدۇرغان بو -
لۇپ، بۇ يەر قاتتىق قوغدىلاتتى.

سادىر يوغان بىر ئىتنى سويۇپ ئۇنىڭ تېرىسىگە ئورد -
نىپ، كېچىدە ئاسما كۆۋرۈكتىن ھىيلە بىلەن ئۆتتى. تۈن
قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ خەزىنىچىنىڭ قورۇسىغا كىردى.
ئۇنىڭ ئىشىكى تۈۋىدە خەزىنىچىنىڭ مۈشۈكىنىڭ تالاغا چىدە -
قىشىنى كۈتتى، تۈن يېرىمىدىن ھالقىپ مۈشۈك تالاغا چىدە -
تى خەزىنىچى مۈشۈكىنىڭ قايتىپ كىرىشى ئۈچۈن ئىشىكىنى
ئوچۇق قويغانىدى. سادىر بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ئاستا ئۆيگە
كىرىۋالدى ۋە خەزىنىچىنىڭ بۇرنىغا كەندىرنى كۆيدۈرۈپ
پۇراتتى. ئۇنىڭ قاتتىق ئۇيقۇغا كەتكەن پۇرسىتىدىن پايدىدە -
لىنىپ خۇرجۇن - قاقچىلىرىغا ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى قاقچىدە -
لىدى - دە، خەزىنىچىنىڭ ئۆيىدىن بىمالال چىقىپ كەتتى.
خەزىنىدىن ئالتۇن - كۈمۈشلەرنىڭ يوقالغانلىقى توغرىدە -
سىدىكى خەۋەر ئەتىسىلا ئىلى جياڭجۈنىگە يەتتى. جياڭجۈن

① VI ئەسىرلەردە «قويۇق» دەپ نام ئالغان قەدىمىي شەھەر ئورنىغا جېنلۇڭ دەۋرىدە قايتا شەھەر سېلىنغان ئورۇننىڭ نامى «مۇقام شەھىرى» دەپ ئاتالغان (ھازىرقى ئورنى غولجا ناھىيە تۇرپان يېزىسى روزمەتيۈيۈزى كەنتىدە).

پەرمان چۈشۈرۈپ «ئوغرى» نى ئىزدەشكە بۇيرۇدى. دەسلەپ ھېچكىم ئۇنىڭ سادىر ئىكەنلىكىنى بىلمىدى. سادىر خەزىنىدىن ئاچىققان ئالتۇن - كۈمۈشنى «خان كالا، قوي، ئات» چىقىمىغا ئۇچرىغانلىكى دېھقانلارغا ئۇلار قەيەردە يۈرگەن بولسا، شۇ ئورۇندىن ئىزدەپ تېپىپ تارقىتىپ يۈردى.

ئىسيان

ئارىدىن كۈنلەر ئۆتۈپ موللىتوختىيۈزۈبېگى خەزىنىگە
قول تەگكۈزگەن سادىر ئىكەنلىكىنى ئىلى جياڭجۈنگە مەلۇم
قىلدى. جياڭجۈن:

«ئۇلۇغلىرىمىزغا زىيان - زەخمەت سالغان، يامۇللىرىدە -
مىزدىن قاچقان، خەزىنىمىزنى بۇلىغان قاچاق سادىرنى تە -
رىك تۇتۇڭلار» دېگەن مەزمۇندا قايتا يارلىق چۈشۈردى.
يۈزلەردە چېرىكلەر تېخىمۇ كۆپەيدى. بۇلاش - تالاش، ئۇرۇش -
چېپىشلار ئەۋج ئالدى. ئاخىر قېرىنداشلىرىنىڭ چېكىۋاتقان
خورلۇق ئازابىغا چىداپ تۇرالمىغان سادىر ئۆزىنى ئاشكارىلە -
دى. ئۇ غەزەپ - نەپرەتنى باسالماي زالىم بەگلەرنىڭ
زۇلۇمىغا قارىتىپ مۇنداق قوشاق توقۇدى:

بۇ چاقۇ يامان چاقۇ،
ئۆزلەرنى خار ئەيلىگەن.
بەگ - خوجامغا شە بېرىپ،
يۇرتنى دەسسەپ چەيلىگەن.

يامۇلغا يالاپ ماڭدى،
شۇم چاقۇ بىلەن بىزنى.

ئىچى كۆيمەس زالىملار،
تۆكتى قان - يېشىمىزنى.

چاقۇ بىلەن يۈزبېشى،
ئامباللىققا سايلاندى.
سادىرنى تۇتۇپ بېرىپ،
ئاغزى، بۇرنى مايلاندى.

زالىملار زاماندا،
ئەلنى قىينىدى خانلار.
سادىر ئاتلىنىپ چىقتى،
ئاقماس ئۈچۈن كۆپ قانلار.

1819 - يىل 11 - ئاينىڭ ئاخىرى، چېرىكلەر سادىرنى
شۇ مەيداننىڭ ئۆزىدىلا تۆمۈر قەپەسكە سېلىپ كۈرە يامۇلىغا
ئەكەتتى. شۇ چاغدا مەيداندىكى پۈتۈن دېھقانلار ئۇ ئېيتقان
«چاقۇ ناخشىسى» نى بىرمۇ بىر يادقا ئېلىۋالدى.

دېھقانلار سادىرنى ئېلىپ ماڭغان ھارۋا ئارقىسىدىن يول
بويى ئەگىشىپ ماڭدى. ئۇلار سادىرغا تۇخۇم، قايماقلارنى
يوللۇق تۇتۇشتى. خۇدىيارىيۈزىگە كەلگەندە سادىرنى بىلىدە-
غان بىرنەچچە دېھقان ھارۋا يېنىغا كېلىشىگە چېرىكلەر ئۇ-
لارنى ساۋاپ قاتتىق زەخمىلەندۈردى. بۇنى كۆرگەن سادىر
چىداپ تۇرالماي ھارۋا ئارقىسىدىكى ئاتلارنى يېشىۋەتتى.
ئاتلار قاچتى. چېرىكلەر ئاتلارنى قوغلاپ كەتتى. سادىر بۇ
پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قەپەسكە سېلىنغان قۇلۇپنى تولغاچ
ئېچىپ قاچتى ۋە يېقىن ئەتراپتىكى قومۇشلۇققا يوشۇرۇند.

دى. چېرىكلەر ئۇنى تۇتالمىدى. خان يامۇلىدىن چىقىرىلدى. خان ئەسكەرلەر، ئۇنى ناھايىتى تەسلىكتە تۇتتى، بۇ قېتىم سادىرنىڭ بۇرىندىن زىخچا ئۆتكۈزۈپ، زەنجىر بىلەن سۆرەپ ئېلىپ مېڭىشتى. كۈرە يامۇلىغا كەلگۈچە ئۇنىڭ ئۈستۈشى قىپقىزىل قانغا بويالدى. ئۇ زالىملارنىڭ ۋەھشىيلەرچە قىيىناشلىرىغا تۆۋەندىكى قوشاقلىرى بىلەن جاۋاب بەردى:

مېنى يالاپ ئېلىپ ماڭدى،
بۇرۇمغا سېلىپ زىخچا.
ئۈستۈرسەڭمۇ قايتماسمەن،
ئاق خان ئىشلىگەن مىخقا^①.

قەپەسكە سولىۋەتتىڭ،
تۆت تەرەپكە قارايمەن.
ئۆزۈم بۇندا گۇۋاھ بەندە،
بۆلبۈل بولۇپ سايرايمەن.

مېنى سىنىماق بولغان،
خان جياڭجۇن چېغى چاغلىق.
ھەرقانچە زۇلۇم سالساڭ،
ئوغۇل بالىمەن، خاڭرۇق.

1820 - يىل كۈزدە، سادىرنى كۈرە يامۇلىدىن ئۈرۈمچى يامۇلىغا ئىككىنچى قېتىم قەپەسكە سېلىپ ئېلىپ ماڭدى.

① رۇس مىخى دېگەن مەندە.

دى. تەلكە تاغلىرىغا كەلگەندە، ئۇ قەپەس ئىچىدە توختىماي
ناخشا ئېيتىپ قوشاق توقۇدى:

تەلكىنىڭ تېغى دەيدۇ،
مېنىڭ ئەسلى ماكانىمدۇر.
نېمە قىلساڭ قىل جياڭجۇن،
سېنىڭ سورار زامانىڭدۇر.

تەلكىنىڭ تېغى دەيدۇ،
مەردلىك ياغار چىرايىدىن.
مېنى كۆرمە ئۆلۈمتۈك سەن،
چاپنىمنىڭ ياماقىدىن.

تەلكىنىڭ تېغى دەيدۇ،
بېشى كۆكنى قۇچاقلايدۇ.
سەن جياڭجۇن بەگ خار كۆرمە،
مېنى ئەل - يۇرت ئۇلۇغلايدۇ.

شۇنداق قىلىپ سادىر 1823 - يىلىغىچە توپتوغرا ئۈچ
يىل ئۈرۈمچى يامۇلىدا ياتتى.

ئۈرۈمچى يامۇلىدىن قېچىش

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى سادىرنى ئۆز يۇرتىدىن ئايرىپ، ئۈرۈمچى يامۇلىغا قاماپ قويۇپمۇ ئۇنىڭ قايناپ تۇرغان ئىسيانكار روھىنى بوشاشتۇرالمىدى. ئۇ ئۈرۈمچى تۈرمىسىدە ئېزىلگەن ھەر مىللەت پەرزەنتلىرى بىلەن ئۇچراشتى. ئۇلارنىڭ كۈرەش سەرگۈزەشتىلىرىنى ئاڭلىدى، نەزەردائىرىسى تېخىمۇ كېڭەيدى. ئۇ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ زۇلۇمى يالغۇز موللىتوختىيۈزىدىلا ئەمەس، ۋەتەننىڭ ھەممىلا يېرىدە بار ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدى. ئۆزى ياشاۋاتقان زېمىننىڭ «ئىلى ئالەم» بىلەنلا چەكلەنمەيدىغانلىقىنى بىلدى. شۇنداقلا مەھبۇسلارغا ئۆزىنىڭ ھېچنەمىدىن قورقماسلىقى، مەردلىكى، باتۇرلۇقى، ناخشىچى ھەم قوشاقچىلىقى بىلەن چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. ئۇنىڭ تۈرمىدە ئىجاد قىلىپ ئېيتقان «بىر مەسلەك ناخشىسى» مۇنداق ساقلىنىپ قالغان:

كۆزۈمنى ئېچىپ قويدى،
ئۆزگە يۇرت قاياشلىرى.
تۇغقاندىنمۇ چارىكەن،
بىر مەسلەك باغاشلىرى.

زىندان ئىچى قاراڭغۇ،
چىراغ نۇرى يورۇتالماس.
بىز تۇغقانلار بىر بولساق،
تۆمۈر چىشلار پاتالماس.

ھېلىم - سېلىم بىر تۇغقان،
تاغ ئارتىلىپ سىز چىققان.
تەيپۈنەملىك يارانلار،
بىز بىر يەردە ئۇچراشقان.

خان جياڭجۈننىڭ يامۇلى،
بىزنى قىلدى بىر تۇغقان.
بىر ياقىدىن باش چىقسا،
دۈشمەن بولىدۇ يەكسان.

كېيىن ئۇ تۈرمىدە بىللە ياتقان خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرى
يەن سېن، فى تامۇ ۋە جەنۇبىي شىنجاڭلىق ھېلىم - سېلىم -
لار بىلەن بىر كېچىدە تۈرمىدىن قېچىپ چىقتى. يەن سېن،
فى تامۇلار مانااستىكى خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرى ئارىسىدا يو-
شۇرۇنۇپ يۈردى.

ھېلىم - سېلىم، سادىرلار ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىش
ئۈچۈن يول راسخوتلىرىنى ھازىرلىيالمىي خىلمۇخىل ئىشلارنى
قىلىشقا مەجبۇر بولدى. بۇ ھەقتە سادىر مۇنداق قوشاق
توقۇدى:

يامۇلدىن قېچىپ چىقىپ،
ئۆز يۇرتقا كېتەلمىدۇق.
ھەرقانچە قىلغان بىلەن،
مەقسەتكە يېتەلمىدۇق.

قونغان يېرىمىز تاشلىق،
قىيىندى قورساق ئاچلىق.
تىلماچلىق قىلىپ بەزەن،
بولۇۋالدۇق چېرىك باشلىق.

1826 - يىل كۈزدە گەنسۇ، شەنشى ئۆلكىلىرىدە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى. ئۇ- نىڭ تەسىرىدە يەن سېن، فى تامۇلار 1827 - يىلىنىڭ يانۋار ئېيىدا ئۈرۈمچى ھەم ماناستىكى خەلقنى تەشكىللەپ قوزغىلاڭ كۆتۈردى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇلار چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ بولدى. بىر قىسىم خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرى قاچقاندا سادىر ئۇلارغا قوشۇلۇپ ئىلىغا قايتىپ كەلدى.

قازانچى جىلغىسىغا يىغىلغان «قاچاق» لار

1818 - يىلىدىن باشلاپ ئىلى ۋىلايىتى بويىچە تاغقا قاچقانلارنىڭ سانى ئەللىك كىشىدىن ئېشىپ كەتكەندى. قازانچى ساپ ھاۋالىق ۋە بېكىنىشكە ئەپلىك بىر جاي ئىدى. ئېگىز داۋان، تار ساي، قېلىن چاتقاللىققا جايلاشقان بۇ جاي «قاچاقلار» نى چېرىكلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن ئوبدان مۇھاپىزەت قىلالايتتى.

«قاچاقلار» قازانچىغا ئورۇنلاشقاندىن بېرى تەشكىللىدەنەلمىگەندى. چۈنكى ئۇلارغا باشچى بولىدىغان ئادەم تېخى ئۇلارنىڭ ئىچىدە يوق ئىدى. پەقەت ياشتا ھەممىدىن چوڭ ھەم نامرات تۆمۈرچى ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان ئۇچتۇر-پانلىق قاۋۇل چامباشچى مامۇت «قوتاز» لا: «تۇغقانلار، مۇشۇنداق يېتىۋېرەمدۇق» دەپ قويايتتى، ئۇنىڭدىن ئارتۇق بىرنەمە دېمەيتتى. مامۇت قوتاز بالىلىق دەۋرىدىن باشلاپلا ئېزىلگەن، خورلانغان، سەرسانلىق ئازابىنى يەتكۈچە تارتقىدەنغا ھەم ئۆزىنىڭ يەتمىش بەش ياشقا كىرىپ قالغىنىغا قارىماي ئىنتايىن تېتىك، ساغلام ئىدى. ئۇ ئون توققۇز يېشىدا چارەك پاتمان تۆمۈرنى كۆتۈرۈپ، «قوتاز» دەپ نام ئالغان. 1759 - يىلى ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭىغا قاتناشقان،

شۇ قوزغىلاڭدىن كېيىن مانجۇلارغا ئەسرگە چۈشۈپ ئىلىغا ھەيدەلگەن، ئۇ تۈرمىدىن قېچىپ، يەنە قولغا چۈشۈپ، چېرىكلەر تەرىپىدىن كەينىگە ياندۇرۇلغان يېرىدە سادىر ئۇ-نىڭغا ئۇچراپ قېلىپ، ئۇنى قۇتۇلدۇرۇۋالغان؛ شۇنداقلا ئۇنى قازانچى جىلغىسىغا ئورۇنلاشتۇرغانىدى.

سادىر بىلەن قەشقەر قوزغىلاڭچىسى ھېلىمىنىڭ بىللە كېلىشى قازانچى «قاچاق» لىرىنى ئىنتايىن خۇشال قىلىۋەتتى. بولۇپمۇ ئىككىيلەننىڭ يولدا چېرىكلەردىن بىرنەچچىنى ئۆلتۈرۈپ ئولجا ئالغان قورال - ياراغ، ئات - ئۇلاغلىرىنى توپقا ئۆتۈنۈپ بېرىشى ئۇلارنى تېخىمۇ ئىلھاملاندۇردى. — مانا ئەمدى بىزگە باشلىقمۇ تېپىلدى، — دېدى مامۇت قوتاز خۇشال بولۇپ، — قورال - ياراغمۇ كەلدى. ئەمدى قىساس ئېلىشىمىز كېرەك.

ھەممەيلەن ئۇنىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلىدى ۋە سادىرنى ئۆز-لىرىگە باشلىق قىلىپ، قىساس ئېلىش يولىدا قەسەمىدا قىلىشتى. سادىرنىڭ يېتەكچىلىكىدە دەسلەپكى قەدەمدە بىر-نەچچە ئون ئۆڭكۈردىكى «قاچاقلار» دىن قوزغىلاڭچىلار ئەت-رىتى تەشكىللەندى. بۇ چاغدىكى ئەترەتنىڭ ئاساسىي بازىسى — قازانچىدىكى ئۆڭكۈرلەر ئىدى. بۇ يەر 1760 - يىلى جەنۇب-تىن كۆچۈرۈلگەنلەر ئورۇنلاشقان تاشئۆستەڭ مەھەللىسىدە-نىڭ تۆۋەن قىسمى ئىدى. ئۆڭكۈر بولسا شۇ يەردىكى تاغ تىزمىسىدىن بىر يۈز ئەللىك مېتىر تۆۋەنگە جايلاشقان. ئۇنىڭ يېنىدىن بىر يۈز ئەللىك مېتىر ئېگىزلىكتىن چۈشۈپ-دىغان شارقىراتما ئورۇن ئالغان، گەتراپى بولسا كەڭ مەيدان ئىدى. ئۇنى «قاچاقلار» ھەم كېيىنكى كىشىلەر «سادىر ئۆڭكۈرى» دەپ ئاتاشقان. چۈنكى سادىر باشلىق بولغان كۈندىن ئېتىبارەن بۇ ئۆڭكۈرنى ئوق - دورا، قورال - ياراغ،

يېمەكلىك ساقلايدىغان ئامبار قىلىپ بېكىتكەن، ئۆزىمۇ تولا
چاغلاردا بۇ ئۆڭكۈردە ئىش بىجىرگەن. بۇ ھەقتە ئۇ مۇنداق
قوشاقلارنى توقۇپ، ناخشا ئېيتقان:

تاش كامىرىدا ياتسام،
ھۇۋقۇشلار ئۇۋام دەيدۇ.
مەن بۇندا گۇۋاھ بەندە،
بالىلىرىم نېمە يەيدۇ.

ئۆڭكۈر باشىدىكى قاردىن،
بىر يەڭ سۇ چۈشۈر پەسكە.
ئېگىزدە ماكان تۇتۇق،
ئەزىزلەر بىزدىن پەستە.

تاش كامىرىدا ياتسام،
دەيدۇ «سادىر ئۆڭكۈرى».
چېرىكلەر قوغلاپ چىقسا،
قېزىلار بۇندا گۆرى.

گۈلماڭا بىلەن ئېلىشىش

سادىر ئىككىنچى قېتىملىق ھۇجۇمغا ئۆزى باشلامچى-لىق قىلدى. ئۇ بۇ چاغدا چامباشچى مامۇت قوتازدىن ئۆگەندىگەن قىرىق خىل ھۈنرىنى كۆرسەتتى. ئادىمى ئاز ھەم تەجرىبىسىز قوزغىلاڭچىلار، كۆپ چىقىمغا ئۇچرىدى، شۇ سەۋەبلىك سادىر يەككە ئېلىشىش ئۈچۈن مەيدانغا ئۆزى چۈشتى. دەل مۇشۇ پەيتتىن پايدىلانغان داربەن ئۇنى تىرىك تۇتۇشنى بۇيرۇق قىلدى. لېكىن چېرىكلەر سادىرنىڭ خىل-مۇخىل گۈمپىلىرىنى كۆرۈپ تولىمۇ قورقۇپ كېتىشكەچكە، ئۇنىڭ يېنىغا بېرىشقا جۈرئەت قىلالمىدى. بۇيرۇقنى پەقەت شىبە ليەندىن گۈلماڭا دېگەن شىبە چېرىك قوبۇل قىلدى. داربەن بۇ جىددىي پەيتتە قاچاقنى قاچاققا سېلىشقا مەجبۇر بولدى. بۇ گۈلماڭا غەلبە قىلسا باغلاقلىق ھېۋىزدىن خاننى ئۇنىڭغا سوۋغا قىلىدىغانلىقىنى، نام - مەنەسپمۇ بېرىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى. گۈلماڭا ئىككى قىلىچنى ئىككى قولغا ئېلىپ سادىر بىلەن يەكمۇ يەك ئېلىشىشقا چىقتى. ئۆڭكۈر ئاستىدىكى سەينادا بولۇۋاتقان مانجۇچە گەپلەر-دىن سادىر تولۇق خەۋەر تاپقاچقا، ئۆزى بىلەن ئېلىشماقچى بولغان گۈلماڭانىڭمۇ ئۆزىدەك «قاچاق» لىقىغا ئىشىنىپ ئۇنىڭغا يول قويدى ھەم بىرىنچى بولۇپ گەپ ئاچماق تۈگۈل، قولغا قىلىچمۇ ئالمىدى، باغلاقلىق ھېۋىزخاننى كۆرۈپ تۇرسىمۇ ئۇنىڭ تەقدىرى ھەققىدە ئويلىنىمىدى. دەسلەپ گۈل-

ماڭا ئۇنىڭغا قىلىچ ئوردى. سادىر ئۆزىنى قوغداپ ئۇنىڭ قىلىچىنى سۇندۇرۇۋەتتى. گۈلماڭا ئىككىنچى قېتىم قىلىچ ئوردى. سادىر ئۇنىمۇ سۇندۇردى. چولاق قىلىچتا داچىپ قالغان گۈلماڭانىڭ دارپىن ئالدىدا ئازار يېمەسلىكى، «قاچاق-نىڭ قاياشى قاچاق» ئىكەنلىكىنى ئويلىغان سادىر ئۆزىنىڭ ساق قىلىچىنى ئۇنىڭغا بەردى. گۈلماڭا ئۇنىڭ بىلەنمۇ ئامال قىلالمىغاندا، ئاخىر ئۆز قولىنى ئۆزى كەينىگە تۇتۇپ «قا-چاق بولغانلىقىڭ ئۈچۈن سەن ئۆزۈڭ قولىمنى باغلا» دەپ قولىنى باغلاتقۇزدى - دە، ئالدىغا چۈشۈپ ماڭدى. گۈلماڭا سادىرنى تۇتقانلىقى ئۈچۈن لىيەن باشلىقى بولدى ۋە ھېۋىزد-خانغا ئېرىشتى. سادىر ھېۋىزخان بىلەن تۆۋەندىكى قوشاقنى توقۇپ خوشلاشتى:

بۇ تاغلار تونۇش تاغلار،
مەڭگۈگە ئاداشمىدۇر.
قول سالسا سېلىۋەرسۇن،
قاچاقلار قاياشمىدۇر.

ھەيۋەتلىك قىيا تاشلار،
يامغۇر سۈيىدە يېرىلار.
سەن تۇرساڭ تىك باغلاقلىق،
سادىرنىڭ قانداق چىدار.

قاشنىڭ قارىسى سەندە،
ئۆزۈڭدىن ئۆكسۈپ يۈرمە.
قارا خان بىلەن ئۇنى،
مەڭگۈلۈك ئاداش كۆرمە.

قۇمۇل يامۇلىدا

1828 - يىل قىش، مانجۇ ھۆكۈمىتى سادىرنى خان كۈرە يامۇلىدىن قۇمۇل خان يامۇلىغا يۆتكىدى. سادىر ئىككىنچى قېتىم قەپەسلىك ھارۋىغا سېلىنىپ تەلكە تاغلىرىدىن ئۆتتى. ئۇ قىشنىڭ جاندىن ئۆتىدىغان سوغۇق شىۋىرغانلىرىدىن قەپەسلىك ھارۋىدا ئولتۇرۇپ قوشاق قېتىپ ئۆتكۈزدى:

يىلان باغرىدەك يوللار،
يۇرتۇمنىڭ ئىز قاشقىسى.
ماڭا قىلچە بىلىنمەس،
ئەل ئىشقىدىن باشقىسى.

تەلكە تاغلىرى دەيدۇ،
تەڭرى تاغلىرى دەيدۇ.
قارا خانغا دەرد تۆكسەڭ،
بىردەملىك لەببەي دەيدۇ.

تارتقىنىم جەبىر - زۇلۇم،
مىڭ ئۆلۈپ تىرىلدىم مەن.
دەرد كەلسە كېلىۋەرسۇن،
يولۇم ھەق كېرىلدىم مەن.

قىش، بوران، شىۋىرغاندا،
ناخشامغا رۇجەك ياخشى.
جېنىمدىن ئۆتۈپ كەتتى،
تۆمۈر ھارۋا داق - دوقى.

سادىر يەنە يول بويى خوتۇن - بالىلىرىنى سېغىنىپ
قوشاق توقۇپ ماڭدى:

سادىر دەپ ئېتىم قالدى،
داڭزىدا خېتىم قالدى.
خېتىمنى ئوقۇپ باقساڭ،
بەش بالام يېتىم قالدى.

مېنى قۇمۇلغا پالايدۇ،
ھېۋىزىخان توقاچ ياققىن.
بەش بالام يېتىم قالدى،
تېنەتمەي ئوبدان ياققىن.

بەش بالامنىڭ ئىچىدە،
چوڭى پەننامە ئوقۇيدۇ.
مېنى مويىتۇڭزىدا چاپسا،
تېنىمنى قاغا چوقۇيدۇ.

ئاققان قانلىرىم قىزىل،
تامچىسىغا قۇياش خىجىل.
بىر ئەمەسمەن ئەل ئىچىدە،
مىڭلاپ چىقار سادىر، بىل.

سادىرنىڭ مىنگەن ئېتى،
ساغرىسىدا ئالىسى.
ئىلىدا خوتۇن قالدى،
قۇچىقىدا بالىسى.

سادىر 1828 - يىلىدىن 1830 - يىلىغىچە ئىككى يىل قۇمۇل خان يامۇلىدا ياتتى. بۇ يەردىمۇ ئۇ كۆپلىگەن بىگۇناھ مەھبۇسلار بىلەن ئۇچراشتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا سادىرغا ئالاھىدە تەسىر كۆرسەتكەن مەھبۇس گاڭباقى ئىدى. گاڭبا-قى قۇمۇلۇقلار ئىچىدىكى تورپاقلار ئۇرۇقىدىن بولۇپ، ۋاڭنىڭ ياسىقىغا مەڭگۈ دارخان بولغان قۇل ھىۋەيدۇلنىڭ يالغۇز ئوغلى ئىدى. ئۇ كىچىكىدىن تارتىپلا ئوۋچىلىق قىلاتتى. ياز كۈنلىرى باغداشتا، قىش كۈنلىرى لاچۇقتا ئوۋ قىلاتتى. ئۇ ئون سەككىز يېشىدا بىر يولۋاس بىلەن ئېلىشىپ پۈتۈن ئون ئىككى تاغ ئارىسىدا داڭق چىقارغانىدى. مانا شۇنداق تاغۇ تاش ئارىلاپ يۈرگەن بۇ پالۋان يىگىت ئاتىسىنىڭ دار-خانلىقتا نېمە كۈنلەرنى كۆرۈۋاتقانلىقى بىلەن ئانچە ھېسابلا-شمايتتى.

بىر كۈنى، ئۇ تاغدىن چۈشۈپ ئوردا قوۋۇقى يېنىغا كەلگەندە بىر توپ ئادەمنىڭ قەپەستىكى يېشى كېسىلگەن باشقا قاراپ تۇرغانلىقىنى كۆردى. ئۇ كېلىپلا باشنىڭ ئۆز ئاتىسىنىڭ بېشى ئىكەنلىكىنى تونۇۋالدى - دە، شۇ يەردە تۇرغان دورغىدىن بىرنى ئۆلتۈرۈپ، باشقا چېرىكلەرگە ئې-تىلدى. شۇغىنىسى، يالغۇز كېلىپ قېلىپ، قولغا چۈشۈپ زىندانغا تاشلاندى. سادىر زىنداندا ئۇنىڭ تەقدىرىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭ ھالىغا ئېچىنىپ مۇنداق قوشاق توقۇدى:

قۇمۇل دېگەن يەردىمۇ،
قازان قۇلىقى تۆت ئىكەن.
زالىم تۇڭچىسى بەگلەر
زۇلۇمىدىن ئۆلگەن كۆپ ئىكەن.

كالىكېسەر جاللاتنىڭ،
قولدا نەيزە - قىلىچ.
خان داۋزىسى ئالدىدا،
كالىغا باسار بىدىش.

خان داۋزىسى ئالدىدا،
كۆردۈم بىگۇناھ بىر باش.
ئوغلى ئۇنىڭ گاڭباقى،
ماڭا بولدى قېرىنداش.

ئۇلغا يىغان قوشۇن

سادىر ۋە گاڭباقلار قۇمۇلدىن قايتىپ كەلگەن كۈنى ئىلى مەدرىس جامەسىدە تالىپلار خەتىدىن ئۆتۈۋاتقان بىر قېتىملىق يىغىلىشقا قاتنىشىپ قالدى. ئەمدىلا ئون ئۈچ ياشقا قەدەم قويغان بىر بالا تالىپنىڭ جاراڭلىق ھەم تەسىر-لىك خەتىسىنى ئاڭلاشتى. جامائەت بالىنىڭ ئەقىللىقلىقى ھەققىدە غۇلغۇلا قىلىشتى. سادىر بىلەن گاڭباقى سۈرۈشتۈ-رۈپ، بالىنىڭ موللا يۈسۈپ دېگەن بىر مەرىپەتپەرۋەر كىشىنىڭ ئوغلى موللا بىلال ئىكەنلىكىنى بىلىشتى. ئۇلار:

زۇلۇم بىلەن ئۆتتى خەلقىم،
زۇلۇم ئىچىدە چېكىپ پەرياد.
چىقتى بۇ يولدا كۈر مىڭ،
سادىر ئوخشاش نىياز - پەرھاد.

غازاتقا بەل باغلىساق مەھكەم،
سېلىق - ئالۋاندىن خالىي ياشايمىز.
نىيازلارغا جور بولۇپ ماڭساق،
خان تەختىنى ئۆرۈپ تاشلايمىز.

دېگەن شېئىرنىڭ بالا تالىپنىڭ ئاتىسى موللا يۈسۈپ تەرىپىدە.
دىن توقۇلغانلىقىنى ئاڭلىدى. لېكىن سادىر ئۆزى توغرىسىدە.
دا بىر نەرسە ئېيتىمىدى. شۇ كۈنى كەچلىكى ئۆز يۇرتى
موللىتوخىيۈزىگە قايتتى، ئۇ يۇرت بوسۇغىسىغا قەدەم قو-
يۇپلا «ئامان بارمۇ؟» دېگەن قوشاقنى توقۇدى:

ئاتىدىن يېتىم قالغان،
ئاندىن يېتىم قالغان.
يېتىم قالغاندا مەن ئالغان،
ھېۋىزەم ئاتلىق ئامان بارمۇ؟

ئاق بوز ئېتىم ئاچ قالدى،
بىر تۇتام سامان بارمۇ؟
ئاغزىمغا ئىلىم سالغان،
ئۇستازىم ئامان بارمۇ؟

ئاق بوز ئاتقا نان بەرگەن،
تورۇق ئاتقا چۆپ بەرگەن؟
سادىر ئۈچۈن جان بەرگەن،
ھېۋىزەم ئامان بارمۇ؟

ئۆيىنىڭ تۆرىدە تۇرۇپ،
چاشقانىنى ماراپ ياتقان.
كالا گۆشىنى تەڭ يېگەن،
مۈشۈكلىرىم ئامان بارمۇ؟

بوسۇغامنى بېسىپ ياتقان،
جاپايىمنى تولا تارتقان.
كېچە - كۈندۈز قاۋاپ ياتقان،
بويناقلىرىم ئامان بارمۇ؟

چوڭ ئاكىمنىڭ بالىلىرى،
مېنى كىچىك دادام دەيدۇ.
مېنى كىچىك دادام دېگەن،
قۇلۇنلىرىم ئامان بارمۇ؟

ئوقۇردا كىشىنەپ تۇرغان
تورۇق ئېتىم ئامان بارمۇ؟
جاپايىمنى تولا تارتقان،
ھېۋىزەم ئامان بارمۇ؟

ئالتىنچى ئاينىڭ ۋاقتىدا،
مېۋە - چېۋە پىشىدۇ.
ئۆزى پىشىپ، ئۆزى چۈشكەن،
ئالما - ئۆرۈك ئامان بارمۇ؟

1835 - يىلىدىن 1840 - يىلىغىچە سادىر قازانچىدىكى
قوزغىلاڭچىلار ئەترىتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى، تەرەپ - تە-
رەپتە كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلاڭلىرىنىڭ باشچىلىرى
بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت ئورناتتى. ئەترەت ئەزالىرىنى كۆ-
پەيتتى. تاغلاردا پارتىزانلىق ئۇرۇش ئېلىپ باردى. بۇ جە-
رياندا ئۇ يەنە كۈرە يامۇلى ھەم ئىلى يامۇلىغا ئۈچ قېتىم

سولاندى. ئۇچلا قېتىمدا ئۆز قوشۇندىكىلەر تەرىپىدىن قۇتۇلدۇرۇلدى. بۇ جەرياندا «سادىر پالۋان ناخشىلىرى» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىدىغان قوشاق - ناخشىلارنى يۇرت - يۇرتتا ئېيتىپ، خەلقنىڭ زۇلۇمغا قارشى ئېڭىنى ئۆستۈردى. ئۆزىنىڭ سۆيۈملۈك نامىنى تەرەپ - تەرەپكە تارقاتتى. ئۇنىڭ قوشۇنىغا شەھەر - يېزىلاردىن ھەتتا جەنۇبىي شىنجاڭدىن كەلگەنلەرمۇ قوشۇلدى. ئۇ بۇ ھەقتە مۇنداق قوشاق توقۇدى:

بۇغدايچى دېمەڭ بىزنى،
قەشقەرلىك دېمەڭ بىزنى.
تۇغقاننى بۆلۈپ تاشلاپ،
ئۆز كۆرمەڭ ئەزىزلەرنى.

تاغنىڭ ئارقىسى دەيدۇ،
ئىلىخو دېگەن يەرنى.
شە ئايرىپ ئالالمىسەن،
بوينۇڭدىكى سالمىنى.

ئۆستەڭنى چېپىپ قويدى،
مەمتىمىن ھېكىم باشلىق.
خان جياڭجۇننى يوقاتساق،
بىزنىڭ بولىدۇ ئاشلىق.

مالخاي بىلەن ئالداش

سادىر قۇمۇلدىن قايتىپ كېلىپ قازانچىدا بىر زامان پاناھلانغاندىن كېيىن، بالىلىرىنى كۆرۈپ چىقىش ئۈچۈن يېزىغا چۈشكەندى. دۈشمەننىڭ ئايغاقچىلىرى بۇ خەۋەرنى شۇ كېچىسىلا شەھەرگە يەتكۈزدى. تاڭ ئالدىدا يېتىپ كەلگەن چېرىكلەر سادىرنى ئۇخلاپ ياتقان يېرىدىن تۈتۈپ كېتىپ، دۆڭيامۇلغا قامدى. ئۇ بىرەر ئايچە ياتقاندىن كېيىن بۇ يامۇلنىمۇ تېشىپ قاچتى. بۇ سادىرنىڭ دۆڭيامۇلنى ئىككى كىنچى قېتىم تېشىپ قېچىشى ئىدى.

سادىر دۆڭيامۇلدىن قاچقاندا ئەتراپنى تاڭ ئالدىدىكى قاراڭغۇلۇق باسقاندى. ئۇ يالڭايغ ئىدى. تاڭ يورۇغچە شەھەردىن يىراقلاپ ئۆزىنى دالدىغا ئېلىش ئۈچۈن پۈتەن تاش يېتىپ، تىكەن سانجىلىسىمۇ پەرۋا قىلماي، خۇدىيارىۋىزى يېزىسىغا قاراپ قېچىۋەردى. ئۇ بەزىدە ھارۋا چاقى كاتاڭ قىلىۋەتكەن يولغا، بەزىدە بۇغدايلىرى ئاللىقاچان ئورۇۋېلىنغان ئېڭىزلىققا چىقىپ قالاتتى. ئۇنىڭ بىر مۇشەققەتتە خۇدىيارىۋىزى يېزىسىنىڭ يۇقىرىسىدىكى ساي بويىغا بارغاندا تاڭ يورۇپ قالدى. ئۇ ئەمدى سايىنى بويلاپ شىمالغا قاراپ يول ئالدى. ئۇ بۇ ساي يولى ئارقىلىق غول ئىچىگە كىرىۋېلىشىنى ئويلايتتى.

سادىر شۇنى قىياس قىلاتتىكى، كۆزەتچىلەر ئۇنىڭ قاچقانلىقىنى تاڭ يورۇغاندا سېزەلەيتتى. ئۇلار سادىرنىڭ قاچقانلىقىنى داربىلىرىغا خەۋەر قىلىپ ئۇنى تۇتۇش ئۈچۈن ئاتلىنىپ چىققىچە خېلى ۋاقىت ئۆتەتتى. سادىر شۇنىڭغىچە غول ئىچىگە كىرىۋېلىشى مۇمكىن ئىدى. ئەمما ئۇ كۆزلىگەن يېرىگە يەتمەي تۇرۇپ، چېرىكلەرنىڭ قوغلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى تۇيۇپ قالدى. يىراقتا ئاتلارنىڭ دۈپۈرلىگەن تېۋىشى ئاڭلاندى. ئۇ يۈگۈردى، تاپىنىغا تاشلار، چاۋا - چانقالار پېتىپ ئاغرىتىۋەتتى. تىنىقىمۇ تېزلىشىپ ھاسىراپ قالدى. لېكىن، ئۇ چىشىنى چىشىغا بەسىپ يۈگۈرۈۋەردى. كۆزەتچىلەر سادىرنىڭ قاچقانلىقىنى ئۇ مۆلچەرلىگەن ۋاقىتتىن بۇرۇنراق سېزىشكەندى. شۇڭا چېرىكلەر تاپ باستۇرۇپ كېلىپ قالدى، سادىر كۆزلىگەن غولغا كىرمەي تۇرۇپلا چېرىكلەرنىڭ كۆزىگە كۆرۈنۈپ قالدى. ئاتلارنىڭ دۈپۈرلىگەن تېۋىشى تېخىمۇ يېقىندىن ئاڭلىنىشقا باشلىدى. سادىر پات - پات كەينىگە قاراپ يۈگۈرۈشنى داۋام ئەتتى. ئۇ بىر چاغدا بىر ئاتنىڭ ھەممىدىن تېز كېلىۋاتقانلىقىنى كۆردى. غول ئاغزىغا يېقىنلاپ قالغان سادىر ئاخىرقى قېتىم ئارقىسىغا قارىغاندا، ھېلىقى ئاتلىق يېقىنلاپ كېلىپ قالغانىدى.

سادىر غولغا كىردى. ئۇ تاشلىقتا يۈگۈرۈپ كېتىۋېتىپ ئەتراپقا سىنچىلاپ قارايتتى، يوشۇرۇنغۇدەك بىرەر جاينىڭ ئۇچراپ قېلىشىنى تىلەيتتى، لېكىن قېرىشقاندەك بۇنداق ئەپلىك جاي ئۇچرىمايتتى.

سادىرنىڭ ئالدىدا بىر دۆڭ كۆرۈندى. ئۇ دۆڭگە چىققاندا تېخىمۇ ئېنىق كۆرۈنۈپ قالدى - دە، يېقىنلاپ قالغان

چېرىك ئۇنىڭغا ئوق چىقاردى. خۇداغا شۈكۈر، ئوق تەگمەيدى. چېرىك مىلتىقىنى ئىككىنچى قېتىم ئوقلىغىچە سادىر دۆڭدىن چۈشۈپ بولدى. دېمى سىقىلىپ كېتىۋاتقان سادىر توساتتىن ئوڭ تەرەپتىكى ئارچىنى كۆرۈپ قالدى. ئارچا كەڭرى يېيىلىپ ئۆسكەندى. سادىر ئويلىنىپمۇ تۇرماي ئۆزىنى ئارچىلىققا ئاتتى ۋە ئۇنىڭ ئارىسىغا كىرىپ يوشۇرۇلدى. شۇ ئارىلىقتا ئۇنىڭ كاللىسىغا بىر ئەقىل كەلدى. ئارچا چىغىر يولغا يېقىنلا يەردە ئىدى. ئات چوقۇم شۇ يولدىن ئۆتىدۇ دەپ پەرەز قىلدى سادىر. چېپىپ كېلىۋاتقان چىلان تورۇق دۆڭگە چىقتى. چېرىك سادىرنىڭ تاشلىقتا غايىب بولغانلىقىنى سېزىپ، ئاتنى توختاتماقچى بولۇپ يۈگەننى تارتىۋىدى، بولمىدى. تېز كەلگەن ئات دۆڭدىن بېشىدىكى ئوڭ تەرەپكە بۇرىغانچە چۈشۈپ كەتتى. ئۇ ئارچىغا يېقىنلاپ كەلگەندە سادىر چېرىكىنى ئاتتىن تارتىپ چۈشۈرۈپ مەكچى بولۇپ، لوڭغىدە ئورنىدىن تۇرۇۋېدى، ئۈرۈكۈپ كەتكەن چىلان تورۇق سولغا قاچمەن دەپ ئارچا شاخلىرىغا پۇتلىشىپ يېقىلدى. بۇ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلگەن سادىر ئاتقا ئېتىلدى، ئۇ چېرىكىنى ئۇرۇپ ھوشسىز لاندۇردى - دە، ئۇنىڭ مىلتىق، ئوق - دورىلىرىنى ئالدى. ئاندىن چىلان تورۇقىنى مىنىپ، غولنىڭ ئىچىگە قاراپ قاچتى.

چىلان تورۇقىنىڭ قومۇش قۇلاقلىرى تىككىدە قاتۇرۇپ قويغاندەك تۇراتتى. بۇرۇن تۆشۈكلىرى بىر كېرىلىپ، بىر تارىياتتى، خارتىلداپ تىناتتى. تۇياقلىرى تاشقا تەگكەندە چىققان ئاۋازلار ھاۋادا جاراڭلايتتى. ئۇ قۇيۇندەك تېز چاپاتتى. سادىر ئۇنى پات - پاتلا بىقىنداپ دېۋىتەتتى. تاپ باستۇرۇپ قوغلاپ كېلىۋاتقان چېرىكلەرنىڭ «قوغلا، توت...»

دېگەن ئاۋازلىرى ئەمدى خېلىلا يىراقتا قالدى، ھەتتا بىر - ئىككى پاي ئوق ئېتىۋىدى، ئوقلىرى سادىرغا يەتمىدى. شۇنداقتىمۇ ئۇلار قوغلاشنى بولدى قىلىدىغاندەك ئەمەس ئىدى.

سادىر يەنە بىر دۆڭگە دۇچ كەلدى. دۆڭنىڭ ئاستى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ساي ئىدى. چىغىر يولىنىڭ ئىككى تەرىپىدە تاغ تېرەكلىرى، ئارىلاپ چىتەن، مويىل دەرەخلىرى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. سايىنىڭ تەسكەي تەرىپىدىكى يانتۇلۇقتا بىرنەچچە تۈپ قارىغاي بار ئىدى. سادىر توساتتىن قارىغايلىرىنىڭ ئەتراپىدىكى قورام تاشلارنى كۆردى - دە، ئاتنىڭ بېشىنى شۇ ياققا بۇردى. بىر شېخى ئېگىلىپ ئۇچى يەرگە تەككەن مويىلىنىڭ تۈۋىگە بارغاندا ئاتتىن چۈشتى. بۇ ئاتنى يوشۇرىدىغان ياخشى جاي ئىدى. ئۇ ئاتنى مويىلىنىڭ ئېگىدەلىپ تۇرغان شېخىغا باغلىدى، ئاياغلىرى دىرىلدەپ تۇرغان چىلان تورۇقنى ئەمدى پەستە تۇرۇپ كۆرگىلى بولمايتتى. سادىر قارىغاي تەرەپكە ئۆرلەپ چىقىپ كېلىۋېتىپ، ئاتلارنىڭ تۇياق ئاۋازىنى ئاڭلىدى. قوغلاپ كېلىۋاتقانلار ئىككىدەك چى دۆڭدىن چۈشمەكچىدى. سادىر قەدىمىنى تېخىمۇ تېزلىدى. ئۇ تىپ ئۆزىنى قېرى قارىغايىنىڭ دالدىسىغا يوشۇردى. ئۇ يەردىن چېرىكلەر ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى، چېرىكلەر يىدىگىرىمچە بار ئىدى. ئۇلار سادىرنىڭ ئۇدۇلىدىن ئۆتۈپ كەتتى - دە، خېلى ئۇزاپ بېرىپ توختاشتى. ئۇلار سادىرنىڭ ئۆستۈمتۈت غايىب بولۇشىدىن ئەجەبلىنىپ تۆت تەرەپكە سەپ-سېلىپ قارىشاتتى. تۇپىقى قىزىغان ئاتلار بىر ئورۇندا تۇرمايتتى، تىزگىن سېرىپ پۇشقۇراتتى، ئالدى ئاياغلىرىنى تىك كۆتۈرۈپ ئۆرىدەيتتى، قايسىبىر ئاتنىڭ كىشىنى ئاڭلىدى. سادىر يوشۇرۇپ قويغان چىلان تورۇقمۇ ئۇنىڭغا جاۋاب قايتۇرغاندەك كىشىنىدى.

چىلان تورۇقنىڭ كىشىنى ئاڭلىغان چېرىكلەر ئات-
لىرىنىڭ بېشىنى بۇراشتى. ئەمدى سادىر يوشۇرۇنۇپ تۇرۇ-
ۋەرسە بولمايتتى. چېرىكلەر ئۇنىڭ يوشۇرۇنۇپ ياتقان يېرى-
نى بىلىۋالسىلا ئۇنى تۇتۇشقا ئۇرۇنۇشى چوقۇم ئىدى. شۇڭا
سادىر ئۇلار بىلەن ئېلىشىشقا تەييارلاندى. قارىغىدىن يىراق-
لاپ، چەكمەن تونىنى بىر قورام تاشقا ياپتى. ئۇنىڭ ئۈستى-
گە چاققانراق تاشتىن بىرنى تىكلەپ، مالىخىنى كىلدۈر-
دى. قورام تاش بەئەينى تىزلىنىپ ئولتۇرغان ئادەمگە ئوخ-
شىدى. سادىر ئۇ يەردىن يىراقلاپ، يەنە بىر قورام تاشنىڭ
كەينىگە يوشۇرۇندى. بۇ يەردىن سايىنى ئېنىق كۆرگىلى
بولاتتى. ئۇ مىلتىقنى ئوقلاپ، دۈشمەننىڭ تاشقا يامىشىپ
چىقىشىنى كۈتۈپ ياتتى.

سادىرنىڭ مالىخىنى كۆرگەن چېرىكلەر چۇقان كۆتۈ-
رۈشۈپ، دۆڭگە قاراپ ئات سېلىشتى. مالىخاغا قارىتىپ
ئوق ئېتىشتى. ئۇلار ئۆز تىللىرىدا:

— ئەنە قاچقۇن، ئەنە، ئەنە... ئۇنى يارىدار قىلىپ
تۇتايلى... بېشىغا ئاتماڭلار... ئۆلمەيدىغان يېرىگە... — دەپ
ۋارقىرىشاتتى.

ئوقلار پالڭ - پۇڭ قىلىپ ئېتىلىپ تۇراتتى، تاشقا
تەگكەندە «جىژ - جىژ» قىلىپ ئاۋاز چىقىراتتى. ئەجەبلى-
نەرلىكى شۇكى، مالىخاي شۇ پېتى تۇراتتى. بۇ ئىشنىڭ
سەۋەبىنى چۈشىنەلمىگەن چېرىكلەر چۆچۈشۈپ، ھەر خىل
ئويدا بولۇشتى.

— ياپىر، مۇنداقمۇ ئادەم بولىدىكەن - ھە! شۇنچە ئوق
تېگىپمۇ ھېچنېمە بولماي پەرۋاسىزلا تۇرىدۇغۇ.
— دېمىدىمۇ، ئۇ ئادەتتىكى ئادەم ئەمەس دەپ. ئۇ
يېقى جەنۇب، بۇ يېقى شىمالدىكى قاچاقلار بىلەن سوقۇشۇپ

يۈرۈپ، بۇنداق يامان قاچاقنى كۆرمەپتىكەنمەن. . .
— ئاغىنىلەر، بىر قىسىمىز ئۇنىڭغا يوشۇرۇنچە يې-
قىنىلىشايلى، بولمىسا ئۇ بىزنى قىرىۋېتىدۇ.
دېگەندەك، سادىر چەنلەپ تۇرۇپ ئېتىشقا باشلىدى.
چېرىكلەر ئالدىنقىنى شۇ چاغدىلا بىلدى. لېكىن سادىر-
نىڭ قەيەردە تۇرۇپ ئېتىۋاتقانلىقىنى دەرھال بىلىشەلمىدى.
چېرىكلەر ھوشىنى تېپىپ بولغۇچە ئۈچ چېرىك ئاتتىن غۇ-
لاپ چۈشتى. يۇقىرى ئۆرلەشكە پېتىنالمىغان چېرىكلەرنىڭ
ئاتلىرى كەينىگە يانغىلى تۇرۇۋېدى، سادىر ئورنىنى يۆتكەپ
مالخىيى كىيدۈرۈلگەن تاش تەرەپكە يۈگۈردى. ئۇنى كۆر-
گەن چېرىكلەر:

— ئەنە، ئەنە ئۇ قاچقۇن! — دەپ ۋارقىراشتى.
چېرىكلەر يەنە ئاتلىرىنىڭ بىقىنىغا تېپىپ يۇقىرى ئۆر-
لەشكە مەجبۇر بولۇشتى. سادىر قورام تاش دالدىسىدا يوشۇ-
رۇنۇپ يېتىپ، چېرىكلەرنى بىر - بىرلەپ چەنلەپ ئاتقىلى
تۇردى. . . .

ئۇرۇش ئۇزۇن داۋام قىلمىدى. سادىر بەشچە چېرىكنى
يەر چىشلەتتى، يەنە شۇنچە چېرىكنى يارىدار قىلدى. يېرىم
كۈچى تالاپەتكە ئۇچرىغان چېرىكلەرنىڭ ئىچىگە قورقۇنۇچ
چۈشتى ئۇلار ئالدى - كەينىگە قارىماي تىكىۋەتتى.
ئۇلار چېكىنىپ كۆزدىن غايىب بولغاندا، سادىر ئولجى-
غا چۈشكەن قاشقىلىق چىلان تورۇقىنى مىنىپ، قازانچى
جىلغىسىغا قاراپ يول ئالدى.

قاراڭغۇ چۈشكەندە قازانچىدا بىرنەچچە يەرگە گۈلخان
يېقىلدى. شۇ گۈلخانلارنىڭ بىرىنىڭ ئەتراپىدا سادىر ئونچە
كىشى بىلەن چۆرىدەپ ئولتۇراتتى، لاۋۇلداپ كۆيۈپ تۇرغان
ئوتنىڭ قىزغۇچ شولىلىرى ئۇلارنىڭ يۈزىنى قىزارتىپ يو-

رۇتۇپ تۇراتتى. بۈك - باراقسان قارىغايزارلىقتىن كۆتۈرۈ-
لۇۋاتقان ئوت ئۇچقۇنلىرى ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈپ يۇلتۇزلارغا
قوشۇلۇۋاتقانداك مەنزىرە ھاسىل قىلغانىدى. .
سادىر ئەتراپىدىكىلەرگە بۈگۈن سەھەر دۆڭيامۇلىدىن
قانداق قاچقانلىقى، چېرىكلەرنى قانداق ئالدىغانلىقىنى قىزد-
قارلىق قىلىپ سۆزلەپ بېرىۋاتاتتى. ئۇ چېرىكلەر بىلەن
قانداق سوقۇشقانلىقىنى سۆزلىگەندە مۇنۇ قوشاقنى ئېيتتى:

قار كېچىپ تولا مېڭىپ،
ئۆتۈكۈمنى ھۆل قىلدىم.
تاشقا مالخاي كىيگۈزۈپ،
چېرىكلەرنى گۆل قىلدىم.

بۇ قوشاقنى ئاڭلىغۇچىلار ھۇزۇرلىنىپ كۈلۈشتى.
— ياشا، پالۋان، ياشا!
— ئۆلمە، ھوي!
— پاھ كېلىشتۈرۈپسەنغۇ...، — دېيىشتى ئۇلار سا-
دىرنى ماختاپ.

ئەل قىساسى مەنەل ھەق

مەتەمىن ھېكىم بىلەن خالزات ھېكىم ئۆز ئەجىلى بىلەن ئارقا - ئارقىدىن ئۆلۈپ كېتىپ، كۈندىن - كۈنگە كېڭىيىۋاتقان غۇلجا شەھىرى ۋە ئۇنىڭغا تەۋە يېزىلار ھاكىم - بەگسىز قالدى. سېلىقنى تۆلىيەلمەي قازانچى جىلغىسىغا قېچىپ بېرىۋالغۇچىلارمۇ بارغانسېرى كۆپىيىشكە باشلىدى. ئۇلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن، پات - پات چېرىك چىقىرىشمۇ كار قىلمىدى. چېرىكلەر ئازراق چىقسا قاچاقلار سوقۇشاتتى. چېرىكلەر كۆپلەپ چىقسا ئۇلار تەرەپ - تەرەپكە قېچىپ كېتەتتى. چېرىكلەر قايتىپ كەتكەندىن كېيىن ئۇلار يەنە قازانچى جىلغىسىغا بىر - بىرلەپ قايتىپ كېلىشەتتى. سەللا سەۋەنلىك ئۆتۈلسە، كۈرەدىكى جياڭجۈن مەھكىمىسىنى كۆيدۈرۈپ تاشلايدىغان يانغىن پەيدا بولۇشى كۆرۈنۈپلا تۇراتتى. ئىلى جياڭجۈنى بۇنى ياخشى چۈشىنەتتى. ئۇ ئىلىنىڭ بەگسىز قېلىۋېرىشمۇ شۇنداق يانغىنغا سەۋەبچى بولۇپ قېلىشى مۇقەررەر دەپ ئويلايتتى. شۇڭا ئۇ ئىلىغا كىمنى ھاكىمبەگ قىلىپ تەيىنلەش توغرىسىدا يوليورۇق سوراپ بېيجىڭ خانىغا خەت ئەۋەتتى. بېيجىڭ خانىدىن يارلىقمۇ كەلدى. شۇ كۈنى ئىلى جياڭجۈنى مەسلىھەتچى دارپەن - ئەمەلدارلىرىنى ئۆز ئوردىسىغا يىغىپ، خاننىڭ يارلىقىنى

ئوقۇپ بەردى. خان يارلىقىدا ئىلىنى ھاكىمبەگسىز قالدۇ-
رۇشقا بولمايدىغانلىقىنى، جەنۇبتىن ئىلىغا ئاھالە يۆتكەشتە
كۆرسەتكەن خىزمىتى تۈپەيلى خان تەرىپىدىن ئىلىغا تۇنجى
بەگ قىلىپ تەيىنلەنگەن مۇسا گۈڭ ئەۋلادىنى ئىزدەپ تې-
پىپ، ئىلىغا ھاكىمبەگ قىلىپ تەيىنلەش لازىملىقىنى ئېيت-
قاندى. جياڭجۈن يارلىقىنى ئوقۇپ بولۇپ، ھۇزۇرىدا ئول-
تۇرغانلارغا بىرمۇ بىر قاراپ چىقتى - دە:

— خاننىڭ يارلىقىنى ئاڭلىدىڭلار... قېنى مۇسا گۈڭ
ئەۋلادىنىڭ قەيەردىكىنى قايسىڭلار بىلىسىلەر؟ — دەپ
سورىدى. ئوردا ئىچىدە غۇلغۇلا باشلاندى. جياڭجۈن كۈرە
داربىنىڭ گېپىگە قىزىقىپ قۇلاق سالدى.

— بىر چاغدا ياگۈر دېگەن تۇڭگان بىلەن مەزەمزات
دېگەن قۇتراتقۇچى بىر ئۆيدە ياتقانىدى. ئۇلار تۈرمىدىن
قاچقاندا ياگۈر قېچىپ قۇتۇلۇپ، مەزەمزات قولمىزغا چۈش-
كەندى. بىز ئۇنى سوراق قىلغاندا دېگەن بىر گېپى ئېسىم-
گە كېلىۋاتىدۇ، جانابلىرى، دېسەم قانداق؟

جياڭجۈن ئۇنىڭ دۇدۇقلاپ سۆزلىشىدىن خاپا بولغان
بولسا كېرەك، چاچراپ ئورنىدىن تۇردى. بۇ ھالدىن چۆچۈ-
گەن كۈرە داربىنى جياڭجۈنگە قورقۇپ قارىدى، باشقىلارمۇ
تىمتاس بولۇپ بىر - بىرلىرىگە قاراشتى. كېيىن ھەممەي-
لەننى ھەيران قالدۇرۇپ، جياڭجۈننىڭ چىرايىدا تەبەسسۇم
كۆرۈندى، ئۇ كۈرە داربىنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە:

— قېنى، قېنى سۆزلە، قانداق سۆز بولسا مۇشۇ
ئورۇندا دېگىنىڭ ياخشى، — دېدى.

— مەزەمزات دېگەن بىرىمنى سوراق قىلغان يەردە
مەنمۇ بار ئىدىم، — دېدى كۈرە داربىنى جياڭجۈننىڭ ئىجازىد-

تىدىن كېيىن، — ئۇ، مەن ئادىشىپتىمەن، مېنى كەچۈر-
سىلە، جانابلىرى، مەن ئەسلى ئۇنداق يامان، تېگى پەس
ئادەملەرنىڭ نەسلى ئەمەس ئىدىم. مەن خانغا خىزمەت كۆر-
سەتكەن، مۇسا گۇڭ ئەۋلادى بولمەن، دېۋىدى، جانابلىرى.
— ھە، مۇسا گۇڭ ئەۋلادى بولمەن دېگەن، دەمسىنا؟
ئۇھازىر قەيەردە؟

— جانابلىرى، زىندانلار يېتىشمەي، ئۇ مىس كانىغا
پالانغان. ھازىر شۇ يەردە ئىشلەۋاتىدۇ، — دېدى كۈرە
داربىنى دۇدۇقلاپ.

— بۇيرۇق، مەزەمزات قايتۇرۇپ كېلىنسۇن!
جياڭجۇن غۇلجا شەھىرىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى زېن
داربىن بىلەن ئۇزاق سۆزلەشتى. مەزەمزاتنى ئىلىغا ھاكىم-
بەگ قىلىپ تەيىنلىگەندىن كېيىن، قازانچىدىكى قاچاقلارنى
تەلتۆكۈس قولغا چۈشۈرۈشتە، ئۇنىڭدىن قانداق پايدىلىنىش
توغرىسىدا خۇپىيانە مەسلىھەتلەشتى. . .

مەزەمزات مىس كانىدىن قايتۇرۇپ كېلىنىپ، ئىلىنىڭ
بېگى قىلىپ تەيىنلەنگەن كۈنلەردە ئىلىدا قۇرغاقچىلىق بو-
لۇۋاتاتتى. 5 - ئاينىڭ ئاخىرى بولۇشىغا قارىماي، قۇياش
قىزدۇرۇپ تۇراتتى. يامغۇر ياغمىغىلىمۇ ئۇزاق ۋاقىت بو-
لۇپ قالغانىدى. شۇڭا مەزەمزات غۇلجا شەھىرىنىڭ يېنىدە-
كى ئالتۇنلۇق دېگەن يەردە چوڭ زاراخەتمە ئۆتكۈزۈپ، خۇدا-
دىن يامغۇر تىلىمەكچى بولۇپ، ھەرقايسى يېزىلارغا خەۋەر
قىلدى. ھەتتا قازانچى جىلغىسىدىكىلەرگىمۇ خەۋەر يەتكۈ-
زۈپ، سادىرنى ئۆز ھەمراھلىرىنى باشلاپ كېلىپ، زاراخەت-
مىگە قاتنىشىشقا تەكلىپ قىلدى.

قازانچى جىلغىسىنىڭ ئوچۇقچىلىق يېرىدە سادىر ئۆز

ھەمراھلىرى بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇراتتى. تۇيۇقسىز مە-
زەمزاتنىڭ ئەۋەتكەن ئادىمى يېتىپ كەلدى. ئولتۇرغانلار
ئورنىدىن تۇردى ۋە ئۇ كىشى بىلەن تىنچ - ئامانلىق سورا-
ش-تى. مەزەمزاتنىڭ ئەۋەتكەن ئادىمى سادىرغا كېلىش مەقسىد-
تىنى پىچىرلاپ ئېيتتى. خەۋەر مۇنداق ئىدى: «6 - ئاي-
نىڭ 10 - كۈنى ئالتۇنلۇقتا چوڭ زاراخەتمە ئۆتكۈزۈش
باھانىسى بىلەن يىغىلىپ، ئىلى جياڭجۈنىگە قارشى قوزغى-
لاڭ كۆتۈرىمىز.»

سادىر بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ئويلىنىپ قالدى: «مەزەمزات
مىس كانىدىن تېخى يېقىندىلا قۇتۇلۇپ، بەگ بولغان تۇرسا،
قانداقلارچە قوزغىلاڭ ئۇيۇشتۇرماقچى بولۇپ قالغاندۇ؟»
ئەتراپتىكىلەرمۇ سادىرغا تىكىلىپ ئولتۇرۇشاتتى. ئۇلار سا-
دىرنى ئويلىاندۇرۇۋاتقان ئىشنىڭ نېمىلىكىنى بىلىشكە تەقەز-
زا بولۇۋاتاتتى. سادىر ئاخىرى مەزەمزاتنىڭ تەكلىپىنىڭ
مەزمۇنىنى ئۇلارغا ئېيتىپ بەردى، بىرەيلەن مەزەمزاتنىڭ
ئەلچىسىنى مېھمان قىلىش ئۈچۈن بىرەيلەن ئۆڭكۈرگە باش-
لاپ كەتكەنىدى. كۆپچىلىك ئارىسىدا بۇ ئاجايىپ خەۋەر
ھەققىدە غۇلغۇلا باشلىنىپ كەتتى.

— مەن مەزەمزاتقا ئىشەنمەيمەن.

— بىر بالاسى بولمىسا سايدا قۇيرۇق نەقىلور، دەپتە-
كەن، جياڭجۈن تېخى تۈنۈگۈنلا مىس كانىدىن قۇتقۇزۇپ
بەگ قىلغان ئادەم، ئەجەبا ھېچ گەپتىن ھېچ گەپ يوق
قوزغىلاڭ كۆتۈرگۈسى كېلىپ قاپتۇغۇ؟ بۇنىڭ چوقۇم بىر
بالاسى بار ئىش جۇمۇ.

— بۇ بىر قىلتاق دەڭلار، قىلتاق.

— ئۇنداق دەپ كىرمىسەكمۇ بولماس.

مەرھۇم دادىسى قەمىردىن خەلىپىنىڭ ئىزىنى بېسىپ
بالا ئوقۇتۇۋاتقان شەمشىدىن خەلىپە مەزەمزاتنىڭ «زاراخەتە-
مە» ئۆتكۈزمەكچى بولۇۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، سادىرغا
خەۋەر قىلىش ئۈچۈن قازانچىغا كەلگەنىدى. سورۇندا ئۇمۇ
بار ئىدى، ئۇمۇ سۆز قىستۇرۇپ پەرىزىنى ئېيتتى:

— ماڭا يازغان خېتىدىمۇ يامغۇر تىلەپ زاراخەتمە ئۆت-
كۈزۈش باھانىسى بىلەن كۆتۈرۈلمىز، دەپتۇ. بىراق بۇ
خەتكە ئىشەنچ قىلغىلى بولمايدۇ، مېنى بۇنداق گۇمانغا كەل-
تۈرگەن ئىش مۇنداق: خەتتە كۆتۈرۈلۈشنىڭ تەييارلىقى
توغرىسىدا ھېچقانداق گەپ يوق، شۇڭا ئۇ ئاشۇنداق دەپ
سىلەرنى ئالداپ، جياڭجۈنگە تۇتۇپ بەرمەكچىمىكىن، دەپ
گۇمان قىلىمەن.

— شۇنداق، — دېدى سادىر ئۇنىڭ پەرىزىنى قۇۋۋەت-
لەپ، — مەزەمزاتنىڭ نېمە ئىش قىلماقچى ئىكەنلىكىنى
بىلگىلى بولمايدۇ، يەنە كېلىپ ئوردىدىكى ئادەملىرىمىزدىن
بۇ توغرىدا ھېچقانداق خەۋەر ئالالمىدۇق. لېكىن شۇنداق
دەپ ئالتۇنلۇققا چۈشمەسەكمۇ بولماس، ئاۋۋال پۇختا تەييار-
لىق قىلىپ چۈشەيلى. ئۇ يەردىمۇ ئاللا بىزگە يار بولغاي.
بۇ يەردە بۇنداق يېتىۋەرگەندىن نېمە پايدا؟ بەلكىم مەزەمزات
ئەل قايغۇسى ئۈچۈن راستتىنلا زاراخەتمە ئۆتكۈزمەكچى بول-
غاندۇ ياكى شۇنداق دەپ بىزگە توزاق قويماقچىدۇ، كۆرۈپ
باقايلى.

ئەتراپتىكىلەر سادىرغا قايىل ئىدى، شۇڭا سورۇندىكى-
لەر ئىچىدىن ئۇنىڭ سۆزىگە زىت گەپ قىلغۇچىلار بولمى-
دى.

1858 - يىل 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى قۇياش نەيزە

بويى كۆتۈرۈلۈش بىلەنلا زېمىننى قىزىتىشقا باشلىدى. كۆكتە ئالقانچىلىكمۇ بۇلۇت يوق ئىدى، زېمىن گويا قىزدى. تىلغان تونۇر... ھەممە نەرسە ھازىرلا كۆيۈپ كېتىدىغان. دەك تۇيۇلاتتى. دەل - دەرەخلەرمۇ قاتۇرۇپ قويغاندەك ياكى سىزىلغان رەسىمدەك جىمجىت تۇراتتى.

قۇياش تىكلەشكەندە زېمىن تېخىمۇ قىزىپ كەتتى. شۇ- ئا زاراخەتمىنىڭ ئاساسلىق ئادەملىرى - يۇرت كاتتىلىرى ئالتۇنلۇققا كۈن قايرىلغاندىن كېيىن كېلىشتى. شۇنداقتىمۇ ئۇلار بۇلاققا يېقىن جايدا، چىمەنلىكتە ئولتۇرۇشقانلىرىغا قارىماي ئىسسىپ، تەردىن ئارامسىزلىقتا ئىدى. قارا پە- رىجە كىيىپ ئاق سەللە ئورنىغان مەزەزاتنىڭ ئىككى يېنىدا ئىسراپىل، موللا شاۋكەتكە ئوخشاش يۇرت كاتتىلىرى مە- زەزاتقا ئوخشاشلا جۈپ تىز بولۇپ ۋە سەل مۈكچىيىپ ئولتۇرۇشاتتى. ئۇلار ئارىلاپ باشلىرىنى كۆتۈرۈپ، شەھەر تەرەپكە قاراپ قويۇشاتتى. جامائەتتىن خېلى نېرىدا ئوچاقلار قېزىلىپ، داش قازانلار ئېسىلغانىدى. ئۇ يەردىن كۆكۈچ ئىس ئۈزۈلمەي ئۆرلەپ تۇراتتى. بۇلاق بېشىدىن خېلى نېرى- دىكى دەرەخلەرگە ئات - ئېشەكلەر باغلانغان بولۇپ، ئېشەك- لەرنىڭ ھاڭراشلىرى قۇلاق - مېڭىنى يەيتتى.

بىر ئازدىن كېيىن شەھەردىن سەللە ئورنىغان، ئون - ئون ئىككى ياشلاردىكى بالىلارنى ئەگەشتۈرۈۋالغان خەلىپە، ھاپىزىلار چىقىپ كەلدى. ئۇلار سورۇندىن ئورۇن ئېلىشتى. قازان بېشىدا بىر توپ كىشىلەر ئىشلەۋاتاتتى. ئۇلار كىشى- لەر زاراخەتمىگە ئاتاپ ئەكەلگەن توخۇ، ئۆردەك، غاز قاتار- لىقلارنى سويۇپ، قازانلارغا تاشلىشاتتى. قازانلاردا گۆشمۇ، گۈرۈچمۇ، ئۈنمۇ، ئىشقىلىپ زاراخەتمىگە ئاتاپ ئەكەلگەن

نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى پۇرۇقلاپ قايىناپ مەزىلىك پۇراق تارقىتىپ تۇراتتى. بۇ يەر گويا بازاردەك، بالىلار قىيا - چىيا قىلىشىپ يۈگۈرۈشۈپ يۈرۈشەتتى.

پېشىن نامىزىدىن كېيىن داش قازانلاردىكى تاماقلار جامائەتكە تارتىلدى. تاماقتىن كېيىن زىكرى - سۆھبەت باشلاندى، كېيىن قۇرئان تىلاۋەت قىلىندى.

جامائەت تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ، تاش ساناپ ئايەت ئو-قۇيتتى.

ئېگىلگەن كۈن بارغانسېرى پەسلىمەكتە ئىدى. سادىر ۋە باشقا قاچاقلار بولسا تېخىچە كۆرۈنمەيتتى. بۇ ھال مەزە-زاتنىڭ كۆڭلىدىكى ئەندىشىنى تېخىمۇ كۈچەيتمەكتە ئىدى. تېخىمۇ يامىنى، ئوڭ يېنىدا ئولتۇرغان ئىسراپىل ئۇنىڭغا پات - پات قەھرى بىلەن قاراپ قوياتتى. ئۇنىڭ بۇ قاراشلى-رىدا «سەن بىز - جياڭجۇننىڭ ئادەملىرىنى ئالدىماقچىمۇ؟ سادىر زارەخەتمىگە كېلىدىغان بولدى، دېگەن خەۋىرنىڭ يال-غان بولىدىغان بولسا كۆرگۈلۈكۈڭ بار...» دەۋاتقاندەك ئىدى. جياڭجۇننىڭ سۈرلۈك چىرايمۇ ھېلىدىن - ھېلىغا مەزەزاتنىڭ كۆز ئالدىغا ئايان بولاتتى. ئۇمۇ مۇنۇ سۇ ئامبىلى ئىسراپىلغا ئوخشاش قەھرىلىك قاراۋاتقاندەك تۇيولات-تى. «ئەجىلىم جياڭجۇننىڭ قىلىچىدا ئەمەستۇ؟ - دەپ ئويلايتتى ئۇ دەككە - دۈككە ئىچىدە، - ئۇلۇغ ئاللا، مېنى پاناھىڭدا ساقلىغايىسەن، تەلەپلىرىمنى ئىجاۋەت قىلغايىسەن، سادىرنى مۇشۇ سورۇنغا كەلتۈرگەيسىن...»

مەزەزات بىر چاغدا جامائەتكە بىر - بىرلەپ قاراپ، ئوردىدا ئىشلەيدىغانلاردىن ئەلى، ئابدۇرۇسۇل (ئابدۇرۇ-سۇل سادىرنىڭ پادا باققان چاغدىكى دوستى بولۇپ، ئۇنىڭ

مۇساگۇڭ ئەۋلادى بىلەن يىراق بولسىمۇ تۇغقانچىلىق مۇنا-
 سۋىتى بولغاچقا، ھاكىمبەگ ئوردىسىغا ئەكىلىۋالغانىدى)
 لارنىڭ سورۇنغا ئەمدىلا كېلىپ، جامائەتنىڭ ئارقىسىدا ئول-
 تۇرغانلىقىغا كۆزى چۈشتى - دە، جۇدۇنى تۇتتى. مەزەم-
 زات ئۇ ئىككىسىنىڭ سادىر بىلەن ئالاقىسى بارلىقىنى ئاڭ-
 لىغانىدى. ئۇلار بۈگۈن بۇ يەرگە نېمىشقا كېچىكىپ كەل-
 دى. قەيەرلەرگە بېرىپ كەلدى؟ بۇ بىر سىر، كىشىدە
 گۇمان قوزغايدىغان ئىش ئىدى. مەزەمزا ئويلىغانىپىرى
 سەپراسى ئۆرلەيتتى، ئۇنىڭ ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ،
 ئابدۇرۇسۇل بىلەن ئەلنىڭ ياقىسىدىن ئالغۇسى ۋە نېمە
 ئۈچۈن كېچىكىپ كەلگەنلىكىنى بىلگۈسى كېلەتتى. بىراق
 زاراخەتمە سورۇنىدا يىراق - يېقىندىكى يېزىلاردىن كەلگەن
 شۇنچە كۆپ جامائەت ئالدىدا، ئۇنداق قىلىش مۇمكىن ئەمەس
 ئىدى. ئىسراپىلمۇ ئۇنى ئورنىدىن قوزغالغىلى قويمىتتى،
 ئەلۋەتتە. ئۇ دەرغەزەپكە كەلدى. ئىچ - ئىچىدىن تىتىردى.
 يەنە ئوغرىلىقچە ئالدى - كەينىگە قارىدى. جامائەت بۇرۇنقى-
 دىنمۇ كۆپەيگەندەك كۆرۈندى. نېمىشقىدۇر، ئەھۋال باشقى-
 چە تۇيۇلاتتى. ئۇنىڭ دەككە - دۈككىسى تېخىمۇ كۈچەيدى.
 ئەسىر نامىزىنىڭ ۋاقتى ئۆتۈپ كېتىۋاتاتتى، ئەمما
 مەزەمزا ئەسىرنى ئۆتەش لازىملىقىنى ئېغىزىدىن چىقىرىش-
 قا جۈرئەت قىلالىمىدى. چۈنكى ئۇنىڭغا ئىسراپىل زەھەرلىك
 تىكىلىپ تۇراتتى. ئۇ ئاخىرى مەزەمزانىڭ قولىقىغا پىچىر-
 لىدى:

— قېنى ئۇلار - ھە؟

— ھېچ... ھېچ كەلمەيۋاتىدۇ، تەقسىر... كېلىپ قالار...، —
 دېدى مەزەمزا دۇدۇقلاپ.

— جياڭجۇننىڭ سۆزى ئېسىڭىزدىمۇ؟

— ئېسىمدە، تەقسىر، ئېسىمدە...

مەزەمات جياڭجۇن دېگەن سۆزنى ئاڭلاپ شۈركۈنۈپ كەتتى. چۈنكى جياڭجۇن: «بىلىپ قوي، بۇ سەن ئۈچۈن بىر سىناق، نەسلىڭنىڭ يولىدىن ماڭمەن، ئىلىنىڭ ھاكىمىيىتىگى بولۇپ قالغىنىمەن دېسەڭ، پۇقرا ئالدىدا ئىناۋەتتىڭنى ئۆستۈرىدىغان بۇ زاراخەتمىگە بىز ئىزدىگەن كىشىلەرنى ئەلدۈرىسەن. ئۇنىڭ ئەكسىچە ئىش قىلىپ، بىرەر يامانلىقنى كۆزلىسەڭ كالاڭ ئېلىنىدۇ...» دېگەندى.

— ئۇنداقتا ئۇلارنىڭ ھازىرغىچە كەلمەسلىكىنى نىمەدەپ چۈشىنىش مۇمكىن، تەقسىر؟

ئىسرائىلنىڭ بۇ تەئەددىسى مەزەماتنى ئېسىگە كەلتۈردى. ئەمما ئۇ ئىسرائىلنىڭ سوئالىغا جاۋاب بېرەلمەي ئالدى-كەينىگە ئالاقزادە بولۇپ قارىدى. جامائەت ئارىسىدىكى كىيىنشى ئوسال بىر قىسىم كىشىلەرگە كۆزى چۈشتى. ئۇلارنىڭ توپا-چاڭ باسقان چىرايلىرى جىددىي كۆرۈنەتتى. قاپقى تۈرۈلگەن بۇ كىشىلەر مەزەماتقا سۈرلۈك تىكىلىپ قارىشاتتى. كېيىن ئۇنىڭ كۆزىگە جامائەتنىڭ ئەتراپىنى قورشىۋالغان چېرىكلەر كۆرۈندى. «سادىر كەلگەن بولسا كېرەك. مۇنۇ تەلەتى سۆرۈن كىشىلەر ئۇنىڭ ئادەملىرىدەك قىلىدۇ، — دەپ ئويلىدى مەزەمات تېنى شۈركۈنۈپ تۇرۇپ، چۈنكى ئۇ بىر ئازدىن كېيىن جامائەتنىڭ پاتىپاراق بولۇپ قېچىشى مۇمكىنلىكىنى خىيالىدىن ئۆتكۈزگەندى، — چېرىكلەر شۇنىڭ ئۈچۈن قورشاۋاتسا كېرەك...»

ئەمدى زاراخەتمىنى ئاخىرلاشتۇرۇش لازىم ئىدى. چېرىكلەر شۇنىڭدىن كېيىنلا سادىر ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنى

تۇتماقچىدى. ئۇلار دۇئا قىلماي تۇرۇپ سادىر ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنى تۇتۇشقا كىرىشسە، جياڭجۇن بىلەن مەزەمزات-نىڭ قەستى ئاشكارىلىنىپ قېلىشى بۇ ھەرىكەت مۇسۇلمانلارنى تېخىمۇ قاتتىق غەزەپلەندۈرۈپ، ئومۇمىي ئىسيانغا ئايلىنىپ كېتىشى مۇمكىن ئىدى. مەزەمزاتنىڭ بۇ قارشىغا جياڭجۇن قوشۇلغانىدى. شۇڭا مەزەمزات زاراخەتمىنى ئا-خىرلاشتۇرۇشقا ئالدىراپ دۇئاغا قول كۆتۈردى:

— ئامىن...

مەزەمزات جامائەتنىڭ جىم بولۇشىنى كۈتتى. ئەمما جامائەت جىم بولۇشنىڭ ئەكسىچە، پىچىرلاشلار ئۈنلۈك سۆزگە ئايلانماقتا، جامائەت قايسىبىر ئايەتنى تەكشى ئاۋازدا ئوقۇماقتا ئىدى. ئۇ جامائەتنى جىم بولۇشقا ئۈندەپ يەنە:

— ئامىن! — دېدى.

مەزەمزاتقا ئىسراپىلدىن باشقا ھېچكىم ئۈن قوشمىدى، پەقەت يېنىدىلا بىرىنىڭ دانە - دانە ئۈنلۈك ئاۋازى ئاڭلاندى. مەزەمزات بۇرۇلۇپ قارىدى، سول تەرەپتە — يېقىنلا جايدا تىلاۋەت قىلىپ ئولتۇرغان شەمشىدىن خەلىپىگە كۆزى چۈش-تى. پۈتۈن جامائەت دېگۈدەك شۇنىڭغا ئەگىشىپ تىلاۋەت قىلىۋاتاتتى. مەزەمزاتنىڭ غەزىپى ئۆرلىدى، ئەمما ئىسرا-پىلنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان سادىرغا كۆزى چۈشكەندە غەزىپى قورقۇنچقا ئايلاندى. سادىر ئۇنىڭغا بىر كۆزنى قىسىپ، بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى. مەزەمزات بۇ ئىشارەتنى «گەپ قىلما، جىم ئولتۇر!» دېگەن مەنىدە چۈشىنىپ، قورقۇنچ-تىن ئۈنى ئىچىگە چۈشۈپ كەتتى. سادىرنىڭ ئادەملىرى ئۈنى قورشىۋالغانىدى. ئۇ سادىرنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنمىسا ئۇلاردىن ياخشىلىق كۆرمەيدىغانلىقىنىمۇ چۈشىنىپ يەتتى -

دە، دۇئاغا قايتا قول كۆتۈرەلمىدى. ئىسراپىلمۇ ئۇنىڭغا ئاللىيىپ قارىيالمىدى. چۈنكى ئۇمۇ سادىرنى كۆرگەندى. بەلكىم سادىرنىڭ خەنجىرى ئۇنىڭ بىقىنىغا قادىلىپ تۇرغاندۇ.

نېمە قىلىشنى بىلەلمىگەن مەزەمزات كالتە ساقىلىنى چىمداپ ئولتۇراتتى. ئۇ بېشىنىمۇ كۆتۈرەلمىدى. شۇڭا پېتىۋاتقان قۇياشنى ۋە شەپەققە بۆلەنگەن ئۇپۇقنى كۆرەلمىدى. ئەتراپتىكىلەرنىڭ قايسى ئايەتنى تىلاۋەت قىلىۋاتقانلىقىنىمۇ پەرق ئېتەلمىدى.

ئۇنىڭغا بۇ تەكشى ئاۋازلار ئارىسىدا چېرىك ئاتلىرىنىڭ كىشىنىشى، تۇياقلىرىنىڭ يەرگە ئۇرۇلۇشى، چېرىك باشلىقلىرىنىڭ ۋارقىراشلىرى تۇرۇپ - تۇرۇپ ئاڭلىنىپ قالاتتى.

ئاخىرى قاراڭغۇ چۈشتى. كىمدۇر بىرى - شەمشىدىن خەلىپە بولسا كېرەك - دۇئاغا قول كۆتۈردى، ئۇنىڭغا مەزەمزات ئەگەشتى. كۈتۈلمىگەن قىسمەت ئۇنى شۇنداق قىلىپ قويغانىدى. ئۇ ئىككى ئوتتۇرىدا قېلىپ نېمە قىلىشنى بىلەلمىگەن، دۇئانى ئۆزى باشلاپ بېرىشى لازىممۇ ياكى ئۇ باشقىلارغا ئەگىشىشى لازىممۇ، بۇلارنىمۇ ئويلىغۇچىلىكى قالمىغانىدى. چۈنكى، «قاسساپ مال قايغۇسىدا، ئۆچكە جان قايغۇسىدا» دېگەندەك، ئۇمۇ جان قايغۇسىدا قالغانىدى. دۇئادىن كېيىن جامائەت گۈررىدە قىلىپ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى - دە، سورۇن قالايمىقانلاشتى. سادىرنىڭ ئادەملىرى چېرىكلەرگە ئېتىلىشتى. ئۇلار قىلىچلىرىنى ئۇزۇن تونلىرىنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇپ كەلگەندى، ئەتراپقىمۇ بىر قىسىم كىشىلەرنى يوشۇرۇپ قويۇشقانىدى. ئۇلار چېرىكلەر -

نى ئىككى تەرەپتىن قورشاشتى. جەڭ شىددەتلىك تۈس ئالدى. قىلىچ - قىلىچقا تەگكەندە چاقماق چېقىلغاندەك ئوت ئۇچقۇنلىرى چىقاتتى. ئاتلار ئۈرگۈپ ئۆزلىرىنى ھەر تەرەپكە ئۇراتتى. چېرىكلەرنىڭ باشلىرى يەرگە دومىلاپ چۈشەتتى، «چاپ، يانما!» دېگەن ئومۇمىي سادا گۈرگىرىگە بوراندەك ئاڭلىناتتى. بىر خىل كىيىنىشتىن رەقىبلىرىگە بەلگىلىك بولۇپ تۇرغان، ئەمما ئۆز رەقىبلىرىنى - قاچاق-لارنى قاراڭغۇدا ئېنىق كۆرەلمەيۋاتقان چېرىكلەر ئونلاپ جەسەت قالدۇرۇپ پەرياد كۆتۈرۈپ، ياتقان يارىدارلارنى تاشلاپ بايانداي قەلئەسى تەرەپكە قاراپ قېچىشتى.

سادىر پالۋان باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ قۇدرىتى

«1858 - يىلى (شېئەننىڭ 8 - يىلى) چار رۇسىيە سودىگەرلىرى چار رۇسىيە مۇھاجىرلىرىنى قوغداشنى باھانە قىلىپ، ئىلى كونسۇلخانىسىغا ئىككى يۈز كىشىلىك قوغداش ئەترىتى، ئىككى زەمبىرەك ئورۇنلاشتۇردى. چار رۇسىيە ھۆكۈمىتى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن بىرلىشىپ سادىر پالۋان يېتەكچىلىكىدىكى دېھقانلار قوشۇنىغا قارشى ئاتلاندى...»^①

«1864 - يىلى كەچ كۈزدە سادىر ئۈچ مىڭدىن ئارتۇق چوڭ قوشۇن بىلەن غۇلجا شەھىرىگە ئىككىنچى مەرتىبە ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇم باشلىدى. شەھەر خەلقى بۇ ھۇجۇمغا ئىچكى جەھەتتىن مەدەت بەردى. ئون كۈنلۈك ئۇرۇشتىن كېيىن غۇلجا شەھىرى تولۇق ئازاد قىلىندى.»^②

«1865 - يىلى چىلىپەڭزە ھاكىمى سادىر پالۋان يېتەكچىلىكىدىكى قوشۇننىڭ قۇدرىتىدىن قورقۇپ تۇرغاننىڭ ئۈستىگە، ئۆچكە مۈڭگۈزىگە شام قاداپ قويۇپ بەرگەن سادىر

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 2 - كىتاب 15 - بەت.
② يۈسۈپبەگ مۇخلىس: «سادىر پالۋان قىسسىسى» 83 - بەت.

ھىلىسى ئالدىدا ئۆزلۈكىدىن تەسلىم بولدى. يىللار كەينىدىن يىللار ئۆتۈپ، سادىر پالۋانمۇ ياشتا چوڭىيىپ قالدى. لېكىن ئۇنىڭ زالىملارغا بولغان قارشىلىقى بارغانسېرى كۈچىيىپ باردى. ئۇنىڭ باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچى خەلقنى باش ئەگدۈرەلمىگەن ئىلى جياڭجۈنى ئىلى ۋادىسىدىكى خەلقنىڭ ئۈستىدىكى سېلىقنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇردى. ئىلگىرى ئىلىدىكى دېھقانلار يەر سېلىقى ئۈچۈن يىگىرمە مىڭ دەن ئاشلىق تاپشۇرۇشى لازىم ئىدى. ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى بۇ يەر سېلىقىنى 1859 - يىلىغا كەلگەندە ئون ئالتە مىڭ دەن كۆپەيتىپ ئوتتۇز ئالتە مىڭ دەنگە يەتكۈزدى. شۇنىڭ بىلەن ھەربىر دېھقان ئائىلىسى يەر سېلىقى ئۈچۈن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئوتتۇز ئىككى خەلق ئاشلىق تاپشۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. بۇ دېھقانلار تاپشۇرۇش مۇمكىن بولمىغان سېلىق ئىدى. بۇ ھال خەلق ئارىسىدا تېخىمۇ قاتتىق نارازىلىق پەيدا قىلدى. ئۇلار سېلىق ۋە زۇلۇمنىڭ ئېغىرلىقىدىن ئۆي - ماكانلىرىنى تاشلاپ قېچىشقا باشلىدى.

سادىر پالۋان ۋە ئۇنىڭ بۇرادەرلىرىنى پاناھ تارتىپ قازانچى جىلغىسىغا قاچۇچىلارمۇ كۈندىن - كۈنگە كۆپەيدى. سادىر پالۋان قوشۇنى 1864 - يىلى تۆت مىڭ كىشىدىن ئېشىپ كەتتى. شۇنداق قىلىپ ئومۇمىي خەلق قوزغىلىشى ئۈچۈن شەرت - شارائىت پىشپى يېتىلدى.

ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسىنىڭ يۇقىرىقىدەك زۇلۇمى ۋە ئالۋان - سېلىقنى ئېغىرلاشتۇرۇشى ساندىخوزا ئەتراپىدىكى تۇڭگان (خۇيزۇ) لاردىمۇ چوڭ داۋالغۇش پەيدا قىلغانىدى. ئۇلاردىن ئۈچ يۈزدىن كۆپرەك كىشى سادىرغا قوشۇلماقچى بولۇپ تەييارلانغاندا، بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان جياڭ-

جۈن چېرىك ئەۋەتىپ ئۇلارنى باستۇرۇۋەتتى، ئۇلارنىڭ يېتەكچىسى پىستە قاتارلىقلارنى بوينىكېسىك دېگەن جايدا قەتلى قىلىپ، كالىسنى ئالدى. قىرغىنچىلىق تېخىمۇ كۆپ تۇڭگانلارنىڭ سادىرغا قوشۇلۇشىغا سەۋەبچى بولدى.

شۇ يىلى كۈزدە سادىرنىڭ ئەتراپىغا بەشمىڭدىن كۆپرەك كىشى توپلاندى. بۇ غەزەپلەنگەن كىشىلەر ئۇچقۇن چۈشۈپ كەتسىلا لاپپىدە ئوت ئالىدىغان قۇرۇق ئوتۇنغا ئوخشايتتى. ئۇلار ئۆزلىرىگە زۇلۇم سالغان ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنى ئاغ-دۇرۇشنى تەلەپ قىلاتتى. ئازادلىق - ئەركىنلىككە ئىنتىدۇر بولاتتى. سادىر ئۇلارنى باشلاپ تاغدىن چۈشتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلۇغ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى.

شۇ كۈنى غەللە - پاراق تاپشۇرغىلى كىرگەن دېھقانلار ناھايىتى جىق ئىدى. ھارۋىلار قاتار تىزىلىپ مېڭىشاتتى. ئۇزۇن يولنىڭ چاڭ توپلىرىدىن چىرايىنى تونۇغۇسىز بو-لۇپ كەتكەن دېھقانلار شەھەرنى كېسىپ ئۆتۈپ، شەھەرنىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە - ئىلى دەرياسى بويىدىكى ئاشلىق ئامبى-رى تەرەپكە قاراپ ئاقاتتى.

غۇلجا شەھىرىگە ھېچقاچان بۇنچە كۆپ كىشى كىرمىگە-ندى. بۇنچە كۆپ كىشىنىڭ غەللە - پاراق تاپشۇرغىلى كىرگىنىنى شەھەر خەلقى ئۆمرىدە كۆرمىگەندى. شۇڭا شەھەر خەلقى كارامەت ئىش بولۇشنى كۈتەتتى. خەلق قوز-غىلىڭى توغرىسىدا پىچىرلاپ سۆزلىشەتتى...

سادىر پالۋان ئادەملىرىنى شەھەرگە غەللە - پاراق تاپ-شۇرغۇچىلار قىياپىتىدە ياساندۇرۇپ ئەكىرگەندى. ئۇلار قوزغىلاڭنى ئاشلىق ئامبىرىنى قولغا ئېلىش بىلەن باشلى-دى. ئاۋۋال ئۇ يەرنى ساقلاپ تۇرغان چېرىكلەرنى يوقاتتى،

كېيىن كەينىگە يېنىپ شەھەرگە باستۇرۇپ كىردى. پۈتۈن شەھەر جانلاندى، خۇشاللىققا چۆمدى، شەھەر خەلقىمۇ قوزغىلىپ قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلدى:

— قېرىنداشلار، ھۆرلۈك ئۈچۈن قوزغىلايلى!

— ياشاپ كەت، سادىر پالۋان!

— خەلقنىڭ بەختىگە خۇدا ئۆمرۈڭلارنى ئۇزۇن قىل.

سۇن، پالۋانلار!

خۇشاللىقىدىن قىنى - قىنىغا پاتىمىغان توپ - توپ كىشىلەر مەھەللە - مەھەللىلەردىن چۇقان - سۈرەن سېلىپ-شىپ، چوماق - توقماق كۆتۈرۈشۈپ چىقىپ كېلىشەتتى. يېلىڭ - يالىڭاچ بالىلار ئۇلارغا ئەگىشىپ يۈرۈشەتتى. خەلق خۇددى ساي - سايدىن ئېتىلىپ چىققان قىيانلار قوشۇلۇپ دەھشەتلىك كەلكۈن ھاسىل قىلغاندەك، كوچا - كوچىلار-دىن چىقىپ كەلگەن قوزغىلاڭچىلار قوشۇلۇپ، توسۇۋالغىلى بولمايدىغان قۇدرەتلىك كۈچكە ئايلانغانىدى. شەھەر يامۇلىنى ساقلاپ ياتقان چېرىكلەر قوزغىلاڭچىلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن كوچىغا چىققان بولسىمۇ، ئۇلۇغ كەلكۈندە يوق بو-لۇپ كەتكەن خەستەك ياكى كۈچلۈك بوران ئۇچۇرغان غازاڭ-دەك، قوزغىلاڭچىلارغا بەرداشلىق بېرەلمەي تىرىپىرەن بو-لۇپ كەتتى. يامۇلى باشقۇرۇۋاتقان داربىنمۇ ئېسىلىپ ئۆلۈ-ۋالدى. شەھەر ئازاد قىلىنغان كۈننىڭ ئەتىسى قوزغىلاڭچى-لار قوشۇنى شەھەر كوچىلىرىنى ئارىلاپ، ئۆز كۈچىنى نامايان قىلدى. شۇ كۈنى قوزغىلاڭچىلارنىڭ باشلىقلىرى، يۇرت كاتتىلىرى يىغىلىپ كېڭەش ئۆتكۈزۈپ، ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ باشلىقلىرىنى كۆرسىتىشتى.

ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت بىر مەزگىل ئەسكىرىي كۈچىنى

رەتكە سالغاندىن كېيىن شەھەر ئەتراپىدىكى بىرنەچچە قەلئە - گە ھۇجۇم قىلىپ بىر - بىرلەپ ئېلىشنى پىلانلاپ چىقتى . چۈنكى ئۇ قەلئەلەردە دۈشمەن چېرىكلىرى توپلانغانىدى . ئۇلارنى يوقاتماي تۇرۇپ قوزغىلاڭنىڭ مېۋىسى بولغان ۋا - قىتلىق ھۆكۈمەتنى ساقلاپ تۇرغىلى بولمايتتى .

چىلپەڭزە قەلئەسى بىرىنچى بولۇپ ئىشغال قىلىنىشى كېرەك ئىدى . بۇ ئىش سادىرغا يۈكلەندى .

سادىر ئۆز قوشۇنىنى باشلاپ چىلپەڭزە قەلئەسىنى مۇ - ھاسىرىگە ئالدى . ئەمما مۇستەھكەم قەلئە ئىچىدىكى قوشۇن ئۇلارنى بىر كۈنلۈك جەڭدە يېقىن يولاتمىدى . مىلتىق ۋە زەمبىرەكلەر شۇنچىلىك كۆپ ئېتىلىدىكى ، قوزغىلاڭچىلار بىلەن قەلئەنىڭ ئارىلىقىنى ئىس - تۈتەك قاپلاپ كەتتى . دىماغقا ئوق - دورا ھىدى پۇراپلا تۇراتتى . ئىككى تەرەپنىڭ كۈچى تەڭ كېلىپ قالغاندەك ئىدى . ئوچۇق - تۈزدە سوقۇ - شۇشتىن ھېچ پايدا يوقلۇقىنى سەزگەن سادىر « ئۇرۇشنىڭ توققۇزى رەڭ ، بىرى جەڭ » دېگەن تەمسىل بويىچە باشقىدىن يول تۇتۇش كېرەكلىكىنى ئويلىدى ۋە چىلپەڭزە قەلئەسىگە سۈ كىرىدىغان ئېرىقنى ئەتتۈرۈۋەتتى . كۆپ ئۆتمەي ، قەلئە ئىچىدىن داد - پەرياد ۋە يىغا - زار ئاڭلاندى .

سادىرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە گۈگۈم مەزگىلىدە بىر توپ تېكىلەر ھەيدەپ كېلىندى . تېكىلەرنىڭ مۇڭگۈزىگە ياغقا چىلانغان نۆكچە باغلاندى - دە ، قاراڭغۇ چۈشكەندە بىر - بىرلەپ ئوت يېقىلدى . مۇڭگۈزىدە مەشئەل يېنىپ تۇرغان تېكىلەر قەلئەگە قاراپ يوپۇرۇلۇپ كېلىشكە باشلىدى . قوز - غىلاڭچىلارمۇ مەشئەل كۆتۈرۈۋالغانىدى . مەشئەللەر كېچە قاراڭغۇلۇقىدا شۇنچە سۈرلۈك كۆرۈندىكى ، قەلئەدىكى دۈش -

مەنلەر پۈتۈن زېمىنى قوزغىلاڭچىلار بېسىپ كەتكەندەك
ھېس قىلىپ قورقۇنچقا چۈشۈشتى.

مەشئەللەر قەلئەگە يېقىنلاپ كەلمەكتە ئىدى. ئۇ بىر
ئادەمنى مەڭ قىلىپ كۆرسىتىپ، چېرىكلەرنىڭ كۆزلىرىنى
ئالاقە كەمەن قىلىۋەتتى. «ئالغا» ساداسى ۋە چوقان - سۈرەز-
لەر كۆكتە گۈرۈلدەپ ھەيۋەتلىك نەرىگە ئوخشاش ئاڭلىنات-
تى. ھايات قېلىشتىن ئۈمىدى ئۈزۈلگەن دارىنلارمۇ چېرىك-
لىرىگە ئوخشاش ئۆلۈم ۋەھىمىسىگە چۈشۈشتى. ئۇلار بىر-
ئازدىن كېيىن قەلئە دەرۋازىسىنى ئېچىپ، كېچىدە كۆرۈن-
مەسلىكىگىمۇ قارىماي ئاق بايراقلىرىنى چىقىرىشتى. قەلئە
ئىچىگە بىرىنچى بولۇپ مەشئەللىك تېكىلەر، كەينىدىن قوز-
غىلاڭچىلار بۇستۇرۇپ كىردى.

ئۇلارنىڭ گۈرۈلدىگەن ھەيۋەتلىك ئاۋازى دۈشمەننىڭ
يۈرەكلىرىنى جۇغۇلداتتاتتى. بۇ سادا ئىلى جياڭجۈن مەھكى-
مىسىنىڭ مەركىزى قەلئەسى بولغان باياندايغا بوراندەك ئۇ-
رۇلۇپ ئۇ يەردىكى چېرىك، دارىنلارنى دىر - دىر تىترىت-
ۋەتتى.

مىللىي ۋە سىنىپىي زۇلۇمغا قارشى تۇرۇش، چېرىك
ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش مەقسىتىدە
غۇلجىدا ئىلى سۇلتانلىقى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇپ،
ئۇنىڭغا ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ، مەزەمەت، پوچى مەھ-
مۇد، موللاشەۋكە تىخۇن، ئەلاخانلار سۇلتان بولدى.

ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن كېيىنكى 1863 -
يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1864 - يىلىنىڭ يېرىمىغىچە بولغان
ۋاقىتتا بايانداي قەلئەسىگە ئۈچ قېتىم ھۇجۇم قىلغان بولسى-
مۇ، بايانداينى ئازاد قىلالمىدى. بۇنىڭدىكى سەۋەب، سادىر

پالۋاننىڭ ئىناۋىتىنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئۆسۈپ كېتىۋاتقاندا -
 لىقىغا كۈچلۈك ھەسەت قىلغان ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت باشلىق -
 لىرى ئۇنىڭغا خىلمۇخىل بوھتان چاپلاپ ئۇنى زىندانغا تاش -
 لىغانلىقىدا ئىدى. سادىر پالۋانغا كەلگەن دەرد - ئەلەملەر
 يالغۇز بۇلا ئەمەس ئىدى. قوزغىلاڭچىلار غۇلجا شەھىرىنى
 ئېلىش ھارپىسىدا، يەنى 1856 - يىلى روزى ئېيىدا ئۇ
 چېچەك كېسىلى تەگكەن ئالتە پەرزەنتىدىن بىراقلا ئايرىلا -
 غان، ئارقىدىنلا ئايالى ھېۋىزخان بالىلىرىنىڭ دەردىدە كې -
 سەل تارتىپ ئۆلۈپ كەتكەن، بولۇپمۇ ئۆزىنىڭ قېرىنداشلىق -
 رى تەرىپىدىن زىندانغا تاشلىنىشى ئۇنىڭغا تېخىمۇ ئېغىر
 كەلگەنىدى. لېكىن بايانداي ئۇرۇشنىڭ مەغلۇبىيىتى -
 ئۇرۇشقا سادىر پالۋاننىڭ سادىر پالۋاننىڭ باشچىلىق قىلمى -
 غانلىقىدا، دېگەن پاكىتىنى كېيىن ھەممەيلەن تونۇپ يەتتى.
 شۇنىڭ بىلەن سادىر پالۋان زىنداندىن چىقىرىلدى.
 1866 - يىلى 1 - ئاينىڭ 29 - كۈنى بەش مىڭدىن
 ئارتۇق قوزغىلاڭچى باياندايغا ھۇجۇم باشلىدى. ھۇجۇم پىلا -
 نىنى سادىر پالۋان ئۆزى تۈزدى ۋە بايانداينى ئىشغال قىلدى.
 بۇ ھەقتە سادىر پالۋان مۇنداق قوشاق توقۇغانىدى:

غالجات، چېلەك، توقماق،
 قەدىم جايمىز بېسىپ ئۆتكەن.
 نەرە تارتىپ ياۋنى يوقاتتۇق،
 يامان نىيەت ئوي پۈككەن.

كۆرگەن بىر تۈپ تېرەكنى،
 كېرەك قىلدۇق بىر باشقا.

ئاق ئورۇسنىڭ ئىتلىرى مىنىۋالدى كۆكتاشقا.

«1864 - يىلىدىكى ئازادلىق قوزغىلىڭىدا مەنسەپپە - رەسلىك، خائىنلىق چوڭلار - مەنسەپدارلار تەرىپىدىن بول - دى. كۆپچىلىك خەلق بولسا ئازادلىق ئورۇشىنى تا ئاخىر - غىچە ئېلىپ باردى، خائىنلارنىڭ تېگىشلىك جازاسىنى بەر - دى، مانا شۇنىڭ ئۈچۈن ئازادلىق قوزغىلاڭ ئىلىدا يېڭىپ چىقتى. . . .»

ئىلىدا بولغان ئازادلىق قوزغىلىڭىنىڭ يېڭىپ چىقىشى - دىكى يەنە بىر سەۋەب، بۇ قوزغىلاڭدا ئېزىلگەن خەلقلەرنىڭ بىرلىكتە ھەرىكەت قىلىشىدۇر. بۇ قوزغىلاڭغا ئۇيغۇرلار، تۇڭگانلار ۋە باشقا خەلقلەر قاتناشتى. بۇلار ئوتتۇرىسىدا بىرلىك بولمىغاندا قوزغىلاڭنىڭ يېڭىپ چىقىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى»^①.

1867 - يىلى سۇلتانلىق ئەلاخانغا تاپشۇرۇلغاندىن كې - يىن سادىر، پالۋان ئۆز يېزىسى موللىتوختىيۈزىگە قايتىپ ئەڭ ئاخىرقى تۆت يىللىق ھاياتىنى ئۆز يېزىسىدا ئۆتكۈزدى. 1871 - يىلى چېچەك ۋاقتىدا ئۆز ئائىلىسىدە يۇرتقا نەزىر بەردى ۋە ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي كېسەل بىلەن ۋاپات بول - دى.

«1871 - يىلى (تۇڭجىزنىڭ 10 - يىلى) چار رۇسىيە ئىلىدىكى ئىچكى قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ ۋاكالىتەن ئىشغال قىلىپ بېرىش، ۋاكالىتەن قوغداش نامى بىلەن

① مولا بلال بىن يۈسۈپ: «غازات دەر مۆلۈك چىن» ناملىق كىتابتىن.

ئەسكەر چىقىرىپ ئىلىنى بېسىۋالدى. ئىلى خەلقى تاجاۋۇز-چىلارغا قارشى باتۇرلارچە كۈرەش قىلغان بولسىمۇ، شۇ يىلى 7 - ئاينىڭ 2 - كۈنىدىن باشلاپ ئەللىك كۈن داۋام قىلغان قانلىق كۈرەش ئەلاخاننىڭ تەسلىم بولۇشى بىلەن ئاياغلاشتى. شۇنىڭ بىلەن ئىلىدىكى توققۇز شەھەر ئارقا - ئارقىدىن قولىدىن كەتتى...»^①

«چاررۇسىيە ئىلىغا بىر كاپىتاننى ئەڭ يۇقىرى ئەمەلدار قىلىپ ئەۋەتتى. غۇلجا، بولبورغۇسۇن، قاينۇق ۋە سۈيدۈڭلەرگە ئايرىم - ئايرىم ھالدا تۆت نەپەر رۇسىيە ئەمەلدارىنى يەرلىك خەلقلەرنى باشقۇرۇشقا قويدى. يىگىرمە نەچچە چاقىرىم يەرگە ئۆي - ئىمارەت، باغ ياساپ، مۇستەملىكىگە ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزىدىغان بازار ۋە ھەربىيلەر گازارمىسى قۇردى»^②.

بۇ ۋەقەلەرنىڭ ھەممىسى سادىر ۋاپاتىدىن كېيىن بولۇپ ئۆتكەندى.

---

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 2- كىتاب، 150- بەت.
② «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 2- كىتاب، 162- بەت.

ئاخىرقى سۆز

ئىلى دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ سەركەردىسى، خەلق قو-
شاقچىسى سادىر پالۋان زۇلۇم ئەۋج ئالغان، ئادالەتسىزلىك
ھۆكۈم سۈرگەن چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىدى.
ئۇ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يۈرگۈزگەن ھەر خىل
فېئوداللىق تۈزۈم - قائىدىلەرگە ئەمەلىي ھەرىكىتى ۋە ناخشا -
قوشاقلىرى بىلەن مەردلەرچە قارشى تۇردى. ئۇ يەككە ھەرد -
كەتتىن قوزغىلاڭچى دېھقانلار ئەترىتىنى تەشكىللەشكە ئۆ-
تۈپ، تەشكىللىك ھالدا فېئودالىزمنىڭ چىرىك قائىدە -
تۈزۈملىرىگە، تەڭسىز - ئەركىزلىككە قارشى ئاتلاندى.
ئۇ كىچىكىدىنلا قورقماس، چىداملىق ۋە غەيرەتلىك
بولۇپ ئۆسكەن، ئون بەش يېشىدىن باشلاپ ئۆمرىنىڭ ئا-
خىرىغىچە ئون ئۈچ قېتىم زىندانغا تاشلانغان، ئەمما ئۇ
بۇنىڭلىق بىلەن ئەزگۈچى زالىملاردىن قىلچە قورقۇپ قالما-
غان. ئەكسىچە يالقۇنلۇق ناخشا - قوشاقلىرى، زۇلۇمغا
قارشى ئىسيانكار روھى ۋە مەردانە ھەرىكىتى ئارقىلىق ئەز-
گۈچلەرنىڭ قاتتىق دەككىسىنى بەرگەن.
ئۇ باشتىن - ئاخىر ئېزىلگەن خەلقلەرنىڭ پاراۋان،
خاتىرجەم تۇرمۇشقا ئېرىشىشىنى ئۈمىد قىلغانىدى، شۇڭا
ئۇ 1864 - يىلى ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭى دەسلەپكى غەلبە-

گە ئېرىشىپ سۇلتانلىق تىكلەنگەندە، ھېچقانداق ئەمەل تۈت-
ماي ئۆز يېزىسىغا قايتقان. ئىلىدا چىڭ سۇلالىسىگە قارشى
قىرىق يىلدىن ئارتۇقراق ئېلىپ بېرىلغان دېھقانلار قوزغىلىد-
خىنىڭ غەلبە مېۋىسىنى، يەتتە يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئىلى
سۇلتانلىق ھاكىمىيىتىنىڭ ئاساسىنى سادىر پالۋاننىڭ تۆھ-
پىسىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە.

سادىر پالۋان خەلق قەھرىمانى بولۇپلا قالماي، ئۆز
نۆۋىتىدە يەنە ھەقىقىي خەلق سەنئەتكارى ئىدى. شۇڭا خەلق
ئۇنىڭ ناخشا - قوشاقلارنى ھازىرغىچە چوڭقۇر مۇھەببەت
بىلەن ئېيتماقتا ۋە ئاڭلىماقتا.

سادىر پالۋان ئاددىيلا مەيدانغا كېلىپ قالغان قوشاقچى
ۋە پالۋان ئەمەس، ئۇزۇلۇمغا، ئىستىبداتلىققا قارشى ھەقى-
قىي تۈردە ئاتلىنىپ «پالۋان» دېگەن شەرەپلىك نامغا ئىگە
بولغان ئۇلۇغۋار تارىخىي شەخس.

شۇڭلاشقا خەلق ئۇنى سۆيىدۇ ۋە ئۇنتۇمايدۇ. ئۇنىڭ
قەبرىسى ئىلى دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ يادنامىسى سۈپىتىدە
غۇلجا ناھىيىسىنىڭ موللىتوختىيۈزى كەنتىدە ھازىرغىچە
ساقلىنىپ تۇرماقتا.

图书在版编目(CIP)数据

男子汉的化身:萨迪尔勇士/图尔逊·亚森著.
- 乌鲁木齐:新疆青少年出版社,2001.6
(名人系列故事丛书)
ISBN 7-5371-3858-3

I.男… II.图… III.萨迪尔-生平事迹
- 维吾尔语(中国少数民族语言)IV.K825.6

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2001)第 25632 号

策划者: 艾尔肯·伊布拉音
责任编辑: 艾尔肯·伊布拉音
责任校对: 阿布列孜·阿巴斯
迪力亚尔·吐尔逊
封面设计: 艾克拜尔·萨力

名人系列故事丛书
男子汉的化身 - 萨迪尔勇士(维吾尔文)
图尔逊·亚森著

新疆青少年出版社出版
(乌鲁木齐市胜利路 100 号 邮编:830001)
新疆新华书店发行 自治区党委办公厅印刷厂印刷
787×1092 毫米 32 开 3.625 印张
2001 年 6 月第 1 版 2001 年 6 月第 1 次印刷
印数:1-5000

ISBN-5371-3858-3/I·1398 定价:4.80 元
如有印刷装订问题请直接同出版社调换

موقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ

ISBN 7-5371-3858-3

9 787537 138581 >

ISBN7-5371-3858-3/1·1398
(民文) 套价:24.00元 单价:4.80元